

James S. Coleman, Foundations of Social Theory. Cambridge, Massachusetts, and London, England. The Belknap Press of Harvard University, 1990, 993 p.

Met dit omvangrijke 'magnum opus' beoogt James S. Coleman de theoretische grondslagen te ontwikkelen waarop een 'nieuwe sociale wetenschap' kan ontstaan, te weten een theoretisch doortimmerde en empirisch beproefde sociale wetenschap die de waardevolle elementen van de traditionele sociologie evenzeer omvat als inzichten van de rechtswetenschap, de politicologie en de micro-economische theorie. Hij verwacht van deze nieuwe sociale wetenschap dat zij antwoorden genereert voor vragen waarmee moderne samenlevingen worden geconfronteerd. De aanleiding voor het ontstaan van dit boek zijn dus uiteindelijk bepaalde maatschappelijke problemen die Coleman als kenmerkend beschouwt voor hedendaagse samenlevingen.

Het boek heeft een duidelijke structuur en bestaat globaal gezien voor twee derde uit kwalitatieve analyses (verbale theorie) en één derde uit kwantitatieve analyses (mathematische modellen van vele van de eerder geïntroduceerde verbale theorieën). Meer specifiek bevat het boek, voorafgegaan door een meta-theoretische inleiding, vijf delen. Gezien de omvang van het werk kan de inhoud hier slechts zeer summier worden weergegeven.

In de inleiding beklemtoont Coleman als voornaamste taak van de sociale wetenschap het verklaren van het functioneren van sociale systemen (en niet van individueel gedrag), hoewel het verklaren van systeemgedrag ook de analyse van systeem-interne processen vereist ('explaining the behavior of the system by recourse to

the behavior of its parts', p. 2). Uitgaande van dit beginsel van het methodologisch individualisme bevatten verklaringen van systeemprocessen drie soorten componenten: 1) relaties die invloeden van verschijnselen op macro-niveau op verschijnselen op micro-niveau representeren, 2) relaties die van micro naar macro verlopen (de tot nu toe minst uitgewerkte component van sociaal-wetenschappelijke verklaringen) en 3) relaties die op een handelingsbeginsel berusten; voor deze laatste component introduceert Coleman in deel I een eigen versie van de theorie van doelgericht (rationeel) handelen.

Deel I gaat over 'elementaire handelingen en relaties'. Kernelementen in een minimaal systeem zijn enerzijds actoren en hulpbronnen (danwel gebeurtenissen) en anderzijds de twee manieren waarop actoren en hulpbronnen met elkaar verbonden zijn: actoren hebben controle over en belang in hulpbronnen. In sociale systemen hebben actoren geen volledige controle over de voor hun belangrijke gebeurtenissen omdat andere actoren die controle uitoefenen. Voor het behartigen van de eigen belangen zijn derhalve transacties met andere actoren nodig zoals de overdracht van controle aan een gezaghebbende actor, het verlenen (of onttrekken) van vertrouwen, collectief gedrag, het verwezenlijken van effectieve normen, het overdragen van controle aan een organisatie ('corporate actor'), of ruil. De hulpbronnen die in sociale ruilprocessen geruild zijn, zijn eerder handelingsrechten dan fysieke goederen.

Deel II behandelt 'handelingsstructuren'. Eerst worden systemen van sociale ruilprocessen, systemen van gezagsrelaties en systemen van vertrouwensrelaties geanalyseerd. Vervolgens komen verklaringen van collectief gedrag aan de orde, o.a. vluchtpaniken, bank- en beurspanie-

ken, agressief massagedrag, modagedrag, en beïnvloedingsprocessen van consumenten en kiezers. Daarop volgt een analyse van de condities waaronder een vraag naar normen ontstaat (voornamelijk dan wanneer externe effecten van handelingen niet kunnen worden verholpen door transacties die controle over de veroorzakende handelingen aan diegenen overdragen die de gevolgen ondergaan), alsmede een analyse van de condities waaronder effectieve normen worden gerealiseerd. Het laatste hoofdstuk van deel II gaat over sociale relaties onder een ander gezichtspunt dan in de voorgaande hoofdstukken, namelijk als hulpbron voor individuele actoren: sociale relaties als 'sociaal kapitaal' stellen een actor in staat zijn belangen makkelijker en op nieuwe wijze te behartigen.

Deel III behandelt 'corporatief handelen' en gaat daarmee nog verder in de richting van complexe structuren. Corporatieve actoren ontstaan dan wanneer individuele actoren het in hun belang achten beschikkingsrechten over hun handelingen over te dragen aan een 'corporate body' (bijv. een bedrijf, een organisatie), omdat zij veronderstellen dat dan van deze rechten beter wordt gebruikgemaakt dan wanneer zij van deze rechten individueel gebruikmaken. Door overdracht van beschikkingsrechten over handelingen aan een corporatieve actor ontstaat het probleem hoe de controle over corporatief handelen verdeeld wordt over de individuele actoren die deze rechten hebben afgestaan. Dit probleem staat bekend als het probleem van 'social choice' en houdt verband met het bedenken van institutionele regelingen: hoe kunnen partiële beschikkingsrechten zodanig worden gecombineerd dat zij en de richting bepalen van corporatief handelen en aan bepaalde criteria voldoen. Verder wordt in deel III o.a. ingegaan op verschillende manieren waarop de overdracht van rechten weer wordt ingetrokken (zoals verlaten van het systeem of opstand en revolutie).

Deel IV gaat over de 'moderne maatschappij' en haar karakteristieke problemen. Door het steeds meer op de voorgrond treden van corporatieve actoren in het dagelijkse leven ontstaat een macht-asymmetrie in de relaties tussen individuele actoren (natuurlijke personen) en corporatieve actoren. Ook het lokaliseren van verantwoor-

delijkheid binnen corporatieve actoren werpt problemen op. Hierdoor komt met name de opvoeding van kinderen in een nieuw licht te staan: hoe zal de maatschappelijke reproductie verlopen wanneer de nieuwe componenten van de sociale structuur (de corporatieve actoren) steeds meer de plaats gaan innemen van oude structuren (zoals het gezin) die traditioneel verantwoordelijk waren voor het grootbrengen van kinderen?

De twee laatste hoofdstukken van deel IV zijn vanuit een metatheoretische positie geschreven, maar thans, anders als in de inleiding, als resumé van de kwalitatieve theoretische analyses in de context van hedendaagse maatschappelijke problemen. Welke consequenties hebben de nieuwe sociale structuren (gedomineerd door corporatieve actoren) voor sociologische theorievorming en onderzoek alsmede voor de toepassing van sociologische kennis in de praktijk? Omdat de nieuwe sociale structuren eerder als 'geconstrueerde' sociale omgeving dan als 'natuurlijke' sociale omgeving (zoals de oude structuren) te beschouwen zijn, wint de sociologie aan betekenis als een hulpinstrument bij de constructie van de sociale omgeving. Daar staat tegenover dat toegepast sociaal-wetenschappelijk onderzoek gewoonlijk zodanig georganiseerd is dat de resultaten daarvan makkelijker door corporatieve actoren dan door individuele actoren kunnen worden gebruikt, met als gevolg dat de asymmetrie tussen corporatieve en individuele actoren nog versterkt wordt. Coleman concludeert dat de nieuwe sociale structuren om een nieuwe sociale wetenschap vragen, tenminste in zoverre als sociale wetenschappers de uitdaging aanvaarden mee te werken aan maatschappelijke reconstructie. Hij beschouwt dit boek als een bijdrage aan de taakstelling van het ontwikkelen van deze 'nieuwe sociale wetenschap', een taak die echter niet gauw afgerond zal zijn en die niet alleen de inbreng van sociologen maar ook van economen, politologen, psychologen, filosofen en rechtswetenschappers vereist. Om als een instrument bij de maatschappelijke reconstructie te kunnen dienen, moet de resulterende theorie 'cross the traditional bounds of disciplines within which knowledge is ordered, for the transformation of society has changed the linkages among these institutional areas' (p. 664).

Het laatste deel van het boek, deel V, draagt de titel 'The mathematics of social action'. Het is de formele uitwerking van de verbale, kwalitatieve theorie uit de delen I-IV. Coleman heeft met opzet de informele versie van zijn theoretisch werk gescheiden gehouden van de formele versie om te voorkomen dat de resultaten van de theoretische analyses die niet rechtstreeks afhankelijk zijn van formeel modelleren, ontoegankelijk worden voor een breder publiek. Een evaluatie van dit omvangrijke deel V (285 blz.) zou dan ook een afzonderlijke bespreking vergen, en bovendien door een recensent die wiskundig beter onderlegd is dan ondergetekende.

In een tijd waarin vernieuwende sociaal-wetenschappelijke bijdragen voornamelijk in de vorm van artikelen in vaktijdschriften en in beknopte gespecialiseerde boeken verspreiding vinden, roept het verschijnen van een zo omvangrijk boek als 'Foundations of Social Theory' vragen op, temeer omdat veel van de inhoud reeds eerder afzonderlijk gepubliceerd is (vgl. o.a. 'The mathematics of collective action' van 1973, 'Power and the structure of society' van 1974, 'The asymmetric society' van 1982 en de bundel 'Individual interests and collective action' van 1986). De meerwaarde van het bij elkaar brengen van eerder werk in boekvorm en de extra bijdrage die Coleman met dit boek levert, liggen niet alleen in het integreren van zeer uiteenlopende en ogenschijnlijk van elkaar onafhankelijke theoretische en empirische analyses in een gemeenschappelijk theoretisch kader, maar ook en vooral daarin dat in 'Foundations of social theory' kwalitatieve theoretische analyses en de constructie van mathematische modellen dichter bij elkaar gebracht zijn en dat bovendien algemene sociaal-wetenschappelijke theorievorming expliciet gerelateerd wordt zowel aan verschillende vormen van empirisch onderzoek als aan het ontwikkelen van oplossingen voor beleidsproblemen in moderne samenlevingen.

Coleman heeft zich met 'Foundations of social theory' een taak gesteld die vergelijkbaar is met het werk dat Parsons een halve eeuw geleden heeft verricht (in 'The structure of social action' van 1937 en 'The social system' van 1951), waarbij hij zich concentreert op juist dat pro-

bleem waarop Parsons vastgelopen is, te weten het ontwikkelen van een handelingstheoretische basis van systeemgedrag. Het is te hopen dat 'Foundations of social theory' in de sociale wetenschappen de brede belangstelling verkrijgt die het verdient.

R. Wippler

J. Clark, C. Modgil & S. Modgil (eds.), John H. Goldthorpe, Consensus and Controversy. The Falmer Press, 1990, 490 p.

Na enkele delen over vooraanstaande hedendaagse psychologen (o.a. Chomsky, Eysenck, Skinner) brengt Falmer drie delen uit over vooraanstaande hedendaagse sociologen (Giddens, Goldthorpe, Merton). De redacteurs van de reeks laten het oordeel over deze persoonsgerichte benadering van de wetenschap (in plaats van een thematische of paradigmatische) over aan de lezer. Het oordeel van deze recensent over dit deel – hoe hoog hij het werk van Goldthorpe ook schat – is negatief.

Het boek vangt aan met twee artikelen (Clark, Gallie) waarin het werk van Goldthorpe in het algemeen wordt besproken. Daarna komen telkens kwartetten van artikelen. Het eerste artikel van een kwartet is door een medestander van Goldthorpe geschreven, het tweede bevat een aanval, het derde is het weerwoord van de verdediger, en het vierde van de aanvaller. De kwartetten handelen over zulke zaken als klassenanalyse (Marshall & Ahnre), klasse en geslacht (McRae & Rex), klasse en politiek (Heath & Kavanagh) en vergelijkend onderzoek naar mobiliteit (Müller & Kelley). Het boek eindigt met een artikel waarin Goldthorpe zelf op al het gezegde ingaat.

Deze door de redacteurs gekozen opzet leidt ertoe dat de controverse over het werk van Goldthorpe de meeste aandacht krijgen. Goldthorpe heeft die vraag niet gesteld, deze theorie niet toegepast, die onderzoeksmethode verwaarloosd. Omdat de stukken voor de gelegenheid zijn geschreven, bevatten ze vaak herhalingen van reeds gedane bevindingen en veel begripsuitleg, maar weinig uitbreidingen van theorieën, aanscherpingen van hypothesen of nieuwe empi-

rische toetsingen. De gekozen opzet leidt er echter vooral toe dat de aanvallers Goldthorpe opzadelen met reuze problemen.

In zijn slotbeschouwing zet Goldthorpe zijn positie uiteen met betrekking tot een aantal algemene methodologische kwesties. Hij zegt van Popper te hebben geleerd dat wetenschap met problemen begint, maar dat sociologen weinig aandacht schenken aan het soort vragen waarmee hun wetenschap zich bezig dient te houden. Zelf heeft hij de 'grote' problemen van de geschiedenis, het samenleven en het menselijke bestaan vermeden. Net als Medawar, de bioloog en leerling van Popper, heeft hij een voorkeur voor 'doenbare' problemen. Omdat de redacteuren deze kern van Goldthorpe's werk miskennen, doet iemand die met het werk van Goldthorpe bekend wil raken er beter aan Goldthorpe's artikel uit 1966 over *Social Stratification in Industrial Society* te lezen. Daarin stelt hij de vraag of het wel waar is, zoals de theorie van de industriële samenleving staande houdt, dat in volgroeiende industriële samenlevingen (a) de inkomensverschillen tussen beroepsgroeperingen klein zijn, (b) de sociale mobiliteit groot is en nauwelijks door de aard van het politieke stelsel wordt beïnvloed, en (c) dientengevolge de politieke tegenstellingen beperkt zijn. Deze vraag steekt achter Goldthorpe's onderzoeksprogramma. Het resulteerde in een beroemd boek uit 1968 over de verburgerlijking van de arbeidende klasse, een even invloedrijk boek uit 1980 over de sociale mobiliteit in Engeland, en een boek uit 1992 over de sociale mobiliteit in een aantal industrielanden dat – omdat belangrijke delen eerder als artikelen zijn verschenen – voor het verschijnen al is nagevolgd.

De meest leerzame artikelen in onderhavige bundel zijn die van Heath (de mate waarin stemgedrag klassegebonden is, nam in Engeland de laatste decennia nauwelijks af) en McRae (de klasse-identificatie van gehuwde werkende vrouwen hangt meer af van het beroep van hun echtgenoot dan van hun eigen beroep). Kavanagh slaat de plank mis met zijn opmerking dat Goldthorpe's odds ratio's technische hoogstandjes zijn (ze formaliseren slechts het alledaagse idee van gelijke en ongelijke kansen) en Kelley overschreeuwt zichzelf met de stelling dat zijn

regressie-analyse beter is dan Goldthorpe's log-lineaire modellering. Dex maakt het wel erg bont. Goldthorpe heeft dan uiteindelijk wel empirisch onderzoek naar de klasse-positie van vrouwen verricht, zonder alle feministische kritiek zou hij daar echter nooit toe zijn gekomen. Maar waarom hebben de feministes dat dan niet zelf gedaan? Omdat ze te druk waren Goldthorpe als kop van jut te gebruiken.

W.C. Ultee

Tussen marge en professie. Frankfurt en Chicago: twee visies op de praktische rol van sociologen. Van Gennep, 1991.

Sinds Van Houten zijn fameuze dissertatie 'Tussen aanpassing en kritiek' het licht deed zien, is er meer dan 30 jaar verstreken. De ideeën van de leden van de Frankfurterschule werden in de jaren zestig en zeventig in de Nederlandse wetenschappelijke literatuur in de vorm van allerlei korte artikelen en samenvattende geschriften gepopulariseerd.

Maar tot de mainstream van het Nederlands sociaal wetenschappelijk denken zijn deze ideeën, anders dan in een krampachtig ontkennen van hun betekenis voor de wetenschapsbeoefening, nooit gaan behoren. Dit in tegenstelling tot het symbolisch interacionisme en het functionalisme.

Pas de ideeën van de navolgers van de Frankfurterschule, m.n. Habermas, worden wel geleidelijk gerecipeerd en in de Nederlandse sociale wetenschappen geïncorporeerd. De dissertatie van Kunneman 'De waarheidsrechter' is hiervan het doorwrochte bewijs. Het zou te ver gaan in het bestek van deze recensie ook een vergelijking met deze studie te maken. Maar in beide boeken neemt de analyse van de theorie en praktijk een centrale rol in. Alleen Koenis meet de wijze waarop de Frankfurterschule met de praktijk omgaat, aan een andere sociaalwetenschappelijke stroming dan de idealen van de Frankfurterschule zelf. Dit maakt het boek zo interessant. Op de achterkant van het boek, de kaft, staat de probleemstelling vermeld: Welke rol spelen particuliere overtuigingen van de socioloog in diens

beroepsuitoefening? Hoe kan men zich reenschap geven van de lokale politieke en culturele context waarin sociologen handelen? Kortom: Hoe betrokken zijn de socioloog en sociologie?

Koenis vat dit m.b.t. de Frankfurterschule als volgt samen: het interdisciplinair materialisme dat in de jaren dertig het conceptuele kader vormt voor filosofisch en empirisch onderzoek, verliest aan het eind van de jaren dertig zijn samenbindende kracht en maakt in de jaren veertig plaats voor diverse activiteiten, die betrekkelijk los van elkaar staan. Koenis concludeert dat het filosofisch werk van Horkheimer en Adorno uit de jaren veertig uit blijft gaan van de premisse van de eenheid van theorie van praktijk, terwijl dit wetenschappelijke uitgangspunt in hun wetenschappelijk werk wordt losgelaten. Zij hebben als Duitse joden die op tijd de dans ontsprongen zijn, oog voor de voordelen van een van de democratie doortrokken levensvorm, zoals de Amerikaanse, maar tegelijkertijd zijn zij bang dat juist deze democratische levensvorm, waarin de massacultuur het beste gedijt, de voorbode vormt van het fascisme.

Teneinde zicht te krijgen op de relatie tussen theorie en praktijk in de Amerikaanse sociologie maakt Koenis gebruik van een tweetal modellen: het *kenniswereldmodel*, waarin de ordeningsmechanismen, die kenmerkend zijn voor het kennisdomein onverkort van toepassing verklaard worden op dat van het handelen, en het *kennis-machtmodel*, waarin de ordeningsmechanismen, die kenmerkend zijn voor de strategische handelingscontext onverkort van toepassing worden verklaard op het domein van het kennen.

Het kenniswereldmodel houdt een paradox in, dat hoe meer sociologen erin slagen zich los te maken van hun maatschappelijke banden en belangen, des te beter zullen zij in staat zijn een adequaat beeld van de wereld te scheppen. In het kennismachtmodel is het echter zo dat theorie geen spiegel is van de wereld, maar het produkt van een strategische handelingscontext. Theorieën hebben hier slechts tot doel de positie van de eigen professie te versterken. Het afhankelijk worden van het publiek houdt in dit model in dat men de professionele zelfstandigheid kan verliezen. Met betrekking tot de eerste casestudie, der

Frankfurters, stelt Koenis, dat in de cultuurfilosofische studies een radicalisering optreedt van de rol van socioloog als vreemdeling, terwijl men in het wetenschappelijk onderzoek aansluiting vindt bij de professionele Amerikaanse wetenschapsbeoefening.

Met betrekking tot de tweede casestudie, de Amerikaanse sociologie, met daarin de stroming 'Chicago school of social research and functionalisme', stelt Koenis, dat de professionele ideologie van de pragmatische Chicagoschool in de jaren dertig zowel als de professionele prestaties van het functionalisme uit de jaren zestig onder maatschappelijk vuur kwam te liggen. Bij de Chicagoschool was dat doordat men er niet langer van overtuigd was dat belangstellingen in de maatschappij door de inbreng van de wetenschap kunnen worden overbrugd.

Bij de functionarissen was dat doordat de ordeningsmechanismen die kenmerkend zijn voor het kennisdomein, onverkort van toepassing worden verklaard op het handelingsdomein, waarbij de professionele ideologie verwordt tot een strategie ter optimalisering van de maatschappelijke vooruitzichten van een academische beroepsgroep. Het gehele boek van Koenis is doortrokken van eruditie en geeft een goede ideeënschets van de ontwikkeling van de drie scholen in hun opvattingen over de relatie tussen theorie en praktijk. Toch meen ik enige kanttekeningen te moeten plaatsen. Vanuit de theorie wordt gekeken en verklaard hoe men de relatie theorie-praktijk ziet. Maar hoe zou deze geschiedschrijving en analyse eruit zien als men vanuit de praktijk kijkt naar de relatie theorie-praktijk. Dan blijkt dat in de sociologische theorievorming sommige maatschappelijke/sociale problemen wel bij alle drie de scholen bestudeerd werden, maar andere maatschappelijke problemen, die men als onderzoeksthema zou verwachten in een dergelijke analyse van de relatie theorie-praktijk in de sociologische theorievorming niet aan de orde werden/worden gesteld. Bij de Frankfurterschule is dit het duidelijkst (1988 in Rotterdam): 'Wie aktuell ist der Frankfurterschule'? Welke invloed heeft de wijze waarop het instituut aan zijn geld kwam de theorievorming beïnvloed, welke invloed heeft de relatie Horkheimer-Pollock en de theorievor-

ming gehad, waarom zijn Benjamin en (zie de recente dissertatie van A.J. Mulder, over Andries Sternheim, *Een Nederlands vakbondsmans in de Frankfurterschule*, Kerkebosch, ISBN 90-6720-1235) Sternheim behandeld zoals ze behandeld zijn, wat is bekend van Richard Sorge, waarom heeft Fromm met de Schule gebroken, wat was de persoonlijke relatie van Mannheim, Elias en Canetti werkzaam in het gebouw van het instituut met leden van de Frankfurterschule en hoe heeft zich dit geuit in de theorievorming?

Bij de Chicagoschool kan men soortgelijke vragen stellen, waar bij mijn weten niet door deze sociologen in hun theorie/onderzoek aandacht aan werd gegeven, maar wel door hun leven op het spel zettende journalisten naar bijvoorbeeld de functie van de georganiseerde misdaad onder leiding van Al Capone. Bij de functionalisten kon men eveneens kritisch vragen stellen.

Of met betrekking tot de functionalisten: hoe onderzochten ze de negeropstanden in Wyatts, de attitudevorming t.o.v. het optreden van de Amerikanen in Vietnam, de gevolgen van deze oorlog voor de Vietnam-veteranen, etc?

Al deze vragen stel ik aarzeland, omdat ze niet eenduidig zijn te beantwoorden. Maar ik stel ze ook omdat de geschiedschrijving der sociologie zo veel hagiografische trekjes vertoont.

Bij alle verdiensten van de studie van Koenis moet mij daarom toch van het hart dat ik uiteindelijk eens een dissertatie verwacht over de praktijk van hun leven en de consequenties voor de sociologie.

Ph. van Engeldorp Gastelaars

J. Tennekes, De onbekende dimensie; over cultuur, cultuurverschillen en macht. Garant, Leuven/Apeldoorn 1990.

Over het klassiek antropologische begrip cultuur heeft de nog jonge wetenschap van de culturele antropologie ons al boekenkasten vol nagelaten. En toch blijft het behelpen. Het blijkt steeds weer een concept te zijn dat ons bij nadere beschouwing, en vooral bij operationalisering in empirisch onderzoek, tussen de vingers door-glijpt. Een heuristisch concept dat zich derhalve

ook voor vele vormen van selectief en opportunistisch gebruik laat aanwenden.

Tennekes constateert dat er na de talloze pogingen van vroegere antropologen om het begrip in zijn veelvormigheid en zijn wijde strekking te omschrijven en theoretisch te onderbouwen, een stagnatie in de cultuurtheorie is opgetreden. Niettemin zijn er ook veelbelovende nieuwe ontwikkelingen, zowel in de antropologie als de sociologie. Tennekes sluit in zijn benadering aan bij de nieuwe benadering waarin cultuur globaal omschreven wordt als een samenhangend geheel van symbolen en betekenissen dat de mens oriënteert op de werkelijkheid. Zijn pretenties zijn bescheiden, zoals hij zelf zegt in zijn inleiding: hij wil een antwoord vinden op wat cultuur is, en zijn studie heeft haar doel 'bereikt als lezing ervan een zekere gevoeligheid voor het herkennen van culturele structuren en processen in het eigen bestaan weet te bewerkstelligen' (15).

Het boek heeft drie delen. Het eerste deel gaat over het brede antropologische begrip cultuur. Volgens Tennekes dienen drie verschillende gezichtspunten, hoe tegenstrijdig die ook lijken, in het begrip cultuur verenigd te worden: a) dat cultuur een menselijk product is, b) dat cultuur een objectieve werkelijkheid buiten de mens is, en c) dat het tegelijkertijd een subjectieve werkelijkheid in de mens betreft. De verhouding tussen mens en cultuur is een proces waarin hij een werkelijkheid schept, die vervolgens een eigen leven gaat leiden (los van de intenties van de mens) en die op haar beurt weer de mens maakt tot wat hij is.

Deze grondgedachten worden uitgewerkt in twee hoofdstukken. Het eerste verduidelijkt wat we onder culturele systemen dienen te verstaan. Onder het gezichtspunt van cultuur als objectieve werkelijkheid benadrukt Tennekes de eigensoortige samenhang binnen culturele systemen, waarbij het begrip 'implicatiele betekenis' van Hanson centraal staat: de elementen van een cultureel systeem veronderstellen, ondersteunen en commentariëren elkaar, al zijn de individuele cultuurdragers en -makers zich daarvan meestal niet bewust, zoals sprekers zich niet bewust zijn van de grammatica van de taal die zij spreken. Onder het gezichtspunt van de individuele mens fungeert cultuur als model van en

voor de werkelijkheid: cultuur informeert en programmeert de mens. Het tweede hoofdstuk legt de nadruk op veranderingen in cultuursystemen: culturele processen. Juist omdat cultuur voortdurend wordt voortgebracht in menselijke communicatie en handelen verandert die ook steeds. Een drietal factoren bevordert dergelijke cultuurverandering: nieuwe omstandigheden waarvoor de culturele modellen geen of onvoldoende antwoord bieden, spanningen en contradicties binnen het culturele model en confrontatie van verschillende cultuurmodellen met elkaar, zoals in pluralistische samenlevingen. De uitkomst van zo'n proces is echter niet per se het directe produkt van intentioneel handelen van de individuele mens; 'de culturele gevolgen van dat handelen zijn vaak onbedoeld en de ontwikkelingen waarin hij participeert, stellen hem steeds weer voor nieuwe opgaven die hij niet had voorzien' (90).

Het tweede deel handelt over de relatie tussen macht en cultuur. Culturele modellen bepalen de maatschappelijke werkelijkheid diepgaand, maar tegelijkertijd wordt die werkelijkheid (en deels dus ook culturele systemen) voor een belangrijk deel beheerst door 'eigensoortige sociaal-economische mechanismen'. Juist omdat cultuur in sociale interactie en communicatie gereproduceerd wordt, dient macht (in brede zin van het woord) in de analyse betrokken te worden. Dat gebeurt op twee manieren: enerzijds hebben machten meer mogelijkheden om culturele systemen te beïnvloeden dan zij die over minder macht beschikken; anderzijds kunnen mensen, bijvoorbeeld door hun grotere kennis, aan cultuur macht ontnemen.

Het derde deel, ten slotte, handelt over cultuurverschillen. Hier wordt het zowel conceptueel als empirisch netelige vraagstuk van de grenzen van culturen, van cultuurovereenkomsten en -verschillen en van cultuurconflict aangesneden. Als (overigens welkome en in de opbouw van het boek ook logische) toegift krijgt de lezer een beschouwing over zowel cultuurrelativisme in een multiculturele samenleving, als over cultuurconvergentie en -divergentie in de moderne Nederlandse, Europese en wereldcultuur.

Het boek is een indrukwekkend en consistent geheel geworden. Tennekes eerste doelstelling

was de lezer bewust te maken van wat cultuur is. Daarin is hij zonder meer geslaagd: verreweg het grootste deel van het boek wordt in beslag genomen door concrete analyses van voorbeeldsituaties aan de hand waarvan het theoretisch betoog grijpbaar wordt gemaakt. Die voorbeelden zijn strategisch goed gekozen: herkenbare situaties in het dagelijkse leven van Nederlanders, zoals de analyse van een huwelijksverhouding die mede op grond van veranderende culturele noties tot echtscheiding leidt, of de analyse van cultuur en macht in een kritische kerkgemeente; maar ook uitvoerige analyses van cultuurconflict en -verandering bij Turkse immigrantenjongeren. Ze zijn goed gekozen, omdat het cultuur niet 'exotiseert', maar juist het alledaagse en onontkoombare benadrukt. Ze worden bovendien door telkens naar eerder gegeven voorbeelden terug te verwijzen, optimaal gebruikt.

Dat betekent echter niet, dat het boek een gepopulariseerde versie zou zijn. Het boek is enerzijds door zijn consistentie en opbouw goed leesbaar, maar tegelijkertijd lang niet altijd vlot geschreven. Deels komt dat doordat vaktaal en gecompliceerde zinnen niet geschuwd worden, deels ook doordat het boek voor een belangrijk deel bestaat uit eerder gepubliceerde bijdragen. De krachttoer om deze inhoudelijk tot een geheel te smeden is geslaagd, maar in de praktische uitvoering zou een strakkere eindredactie een mooier resultaat hebben opgeleverd.

Natuurlijk laat dit werk nog veel open, vooral daar waar de lezer de vraag naar de empirische operationaliseerbaarheid stelt. Maar dat was ook niet Tennekes' pretentie. Hij heeft een theoretisch goed gefundeerd boek geschreven, dat de lezer inzicht wil geven in wat cultuur is en hoe men er, althans op het niveau van beschouwingen over het concept, systematisch mee om kan gaan. Het lijkt me uitstekend geschikt, mede ook door zijn systematische samenvattingen aan het eind van elke hoofdstuk, als handboek voor studenten in de sociale wetenschappen.

Rinus Penninx

Het arbeidsvoorwaardenoverleg staat centraal in deze dissertatie. Meer specifiek wordt onderzocht hoe door middel van collectieve onderhandelingen de besluitvorming over arbeidsvoorwaarden plaatsvindt. Nog specifiek gaat het erom hoe impasses in de onderhandelingen kunnen worden doorbroken door middel van bemiddeling en daarmee overeenstemming over arbeidsvoorwaarden kan worden bereikt. Dit laatste, het formuleren van een normatief bemiddelingsmodel is het hoofddoel van dit proefschrift. Daartoe wordt eerst een descriptief onderhandelingsmodel ontwikkeld waaraan een typologie van impasse-situaties kan worden ontleend. Deze typologie vormt de basis voor een diagnostisch model voor bemiddeling. Dit diagnostische model tezamen met door de auteur onderscheiden bemiddelingsfuncties vormen het normatieve bemiddelingsmodel. Toegepast op concrete arbeidsvoorwaardenonderhandelingen die in impasses zijn geraakt, kan tenslotte aan de hand van dit model worden bepaald welke bemiddelingsactiviteiten adequaat (zullen/kunnen/liken te?) zijn.

Hoewel dit boek vanuit een voornamelijk economische optiek is geschreven, is het toch van belang voor sociologen die zich bezighouden met de studie van de arbeidsverhoudingen. In hoofdstuk 1 wordt de probleemstelling geformuleerd en de onderzoekspopzet geschetst. In hoofdstuk 2 volgt een analytische beschrijving van de structuur van het arbeidsvoorwaardenoverleg in Nederland. De hoofdstukken 3 en 4 vormen de kern van het boek: in het derde hoofdstuk worden omstandig allerlei, voornamelijk economische onderhandelingstheorieën weergegeven en in het vierde hoofdstuk is dit het geval voor bemiddelingstheorieën. In de hoofdstukken 5 en 6 wordt het normatieve model toegepast op twee voorbeelden van arbeidsvoorwaardenonderhandelingen die in een impasse geraakten en waar bemiddeling plaatsvond om uit die impasse te komen. Tenslotte wordt in een wel erg summier hoofdstuk 7 (acht bladzijden) de zaak nog eens in het nieuwe perspectief bekeken.

Het aardige van deze dissertatie is dat zaken

nog eens op een rij worden gezet. Het biedt een goede inventaris van wat er zoal in de economische literatuur op dit terrein te koop is. Het aardige is dat de auteur er noch in slaagt de grote veelheid informatie aansprekend te modelleren, noch wil het hem lukken de vruchtbaarheid van zijn normatieve model dwingend empirisch te demonstreren. Het boek heeft iets van een waterhoofd, te veel gedachtenspinsels (van anderen) en te weinig (eigen) body.

Wil Arts

Paul Blyton and Jonathan Morris (Eds.), A Flexible Future? Prospects for Employment and Organization. De Gruyter Studies in Organization, Vol. 30. Innovation, Technology, and Organization. Walter de Gruyter, Berlin/New York, 1991, 364 p.

A flexible future? werd door Blyton en Morris samengesteld uit bijdragen aan een in 1989 gehouden conferentie aan de Cardiff Business School. Verdeeld over 18 hoofdstukken leveren 21 auteurs bijdragen aan de bundel. Na de inleiding van de redacteurs volgen uiteenlopende onderwerpen en aspecten van flexibilisering. De redactie omschrijft het doel van de publikatie als het leveren van bijdragen over conceptuele vraagstukken en empirische evidentie van flexibilisering. Ervaringen zijn afkomstig uit West-Europa, Noord-Amerika en Engeland. (Het is steeds weer leuk wanneer Engelsen dit onderscheid maken.) Relatief veel aandacht gaat uit naar de automobiellindustrie (onder meer T. Clark over Volvo Udevalla; J. Holms over North American Automobile Industry; P. Turnbull over UK Automotive Industry.) Daarnaast zijn er hoofdstukken over de Engelse kledingindustrie, het waterleidingbedrijf, de ijzer- en staalsector, de steenkoolindustrie en de ziekenhuisorganisatie.

Technische veranderingen die nieuwe technologische mogelijkheden scheppen, nieuwe onzekerheid in afzetverhoudingen door onder meer toegenomen vraagfluctuatie en concurrentie op grotere schaal en de gestegen druk op het zoeken naar lagere arbeidskosten, zijn belangrijke aan

leidingen om een flexibele personeelsbezetting en een flexibele produktie-organisatie te ontwikkelen. De verschillende theoretische benaderingen van flexibilisering die zich hebben ontwikkeld zijn, volgens de redacteurs, te groeperen in drieën: 1. analyse van de 'flexibele organisatie', ('the flexible firm'), 2. analyse aan de hand van het begrip 'flexibele specialisering' (FS) dat oorspronkelijk door M. Piore en C. Sabel werd geïntroduceerd en waarmee de regionale inbedding van de produktie in de analyse wordt betrokken, en 3. de 'regulerings-theoretische benadering' die in de jaren zeventig en tachtig in Frankrijk werd ontwikkeld en waarin nadruk wordt gelegd op macro-economische aspecten en langere-termijnevolgen voor het kapitalistische voortbrengingsstelsel ('disorganized capitalism' of 'the end of organized society').

De ruime aandacht die de laatste jaren aan 'flexibilisering' is besteed, roept bij een nieuwe publikatie over dit onderwerp uiteenlopende reacties op. Is nog niet voldoende over het onderwerp gezegd? Zijn de juiste, theoretisch vruchtbare, vragen gesteld? Ontstaat langzamerhand niet het nadeel van eenzijdigheid? Samenvattend: het valt te waarderen dat het boek de pretentie van de redactie niet overstijgt. De kans op eenzijdige benadering van een verzamelbundel als het onderhavige is gering, maar dit is hier niet het geval. Flexibilisering wordt zowel als conceptueel en empirisch vraagstuk veelzijdig belicht.

Wel valt ook hier op dat relatief geringe aandacht uitgaat naar het spanningsgebied dat bestaat uit de afhankelijkheid en interactie tussen flexibilisering en structuur. Waarom is dit eigenlijk in tal van publikaties het geval? Speelt verborgen voorkeur – flexibilisering is gewenst of goed – een rol? Immers, het begrip organisatie verwijst per definitie naar duurzaamheid, structuur en afhankelijkheid tussen samenstellende elementen. Ik meen dat naast het 'nut' van flexibilisering het 'nut' van structuur aan de orde moet komen en dat spanningsvraagstukken tussen flexibilisering en structuur niet onbesproken dienen te blijven. Hier liggen immers belangwekkende problemen. Onder welke omstandigheden kunnen bij flexibilisering overeenkomstige economische voordelen worden gerealiseerd

als het geval was onder grootschalige, minder flexibele produktiewijzen? Charles Perrow, om een voorbeeld te noemen, toonde zich steeds pleitbezorger van de voordelen van de bureaucratie. Onder welke omstandigheden kunnen deze voordelen worden gerealiseerd bij flexibilisering? Norman Macrae die in de *Economist* (dec. 1976) vroegtijdig de noodklok luidde over de rigiditeit van de overleefde bureaucratische industriële organisatie (later als 'Fordism' aangeduid), poneerde dat kleinschalige, flexibele, produktie noodzakelijk en mogelijk was tegen overeenkomstige kostenverhoudingen van grootschalige massaproductie. Onder welke omstandigheden is dit mogelijk? Weinig auteurs vragen zich af of flexibilisering in de tijd gezien mogelijk een mechanisme is dat sociale verandering mogelijk maakt. Hiermee is niet gezegd dat alles moet worden behandeld. Maar in alle gevallen kan men zich afvragen wanneer flexibilisering een noodzakelijke doch niet voldoende voorwaarde voor doelmatige en doeltreffende produktie is. Ruimer geformuleerd, waar houdt flexibilisering op en waar begint sociale verandering? De 'regulationisten' komen hier nog het dichtst bij. Maar dat het flexibiliseringvraagstuk theoretisch nog adequaat is te benaderen met 'the exploitative class relation ...', zoals in deze bijdrage is te lezen, doet archaïsch aan. Relevanter lijkt de vraag in hoeverre de kosten van flexibilisering worden afgewenteld op andere groeperingen, organisaties of maatschappelijke instellingen.

In verschillende bijdragen worden relevante conceptuele vraagstukken van flexibilisering aangesneden, zoals koper-leverancierrelaties, uitbesteding en verschillende typen contractuele betrekkingen. Analyse in de ziekenhuisorganisatie vereist, aldus deze auteurs, herformulering van het begrip flexibilisering. Verschillende hoofdstukken bieden interessante informatie over gevolgen van flexibilisering in uiteenlopende typen organisaties, voor uiteenlopende categorieën actoren. De verscheidenheid van de verzamelbundel biedt enerzijds verrassingen, maar heeft anderzijds inherente beperkingen. De laatste zijn hier geen nadelen. Bundels zijn nu eenmaal niet 'aus einem Guss' gecomponeerd. Een omvattende theorie mag de lezer niet verwach-

ten. Zou zo'n theorie wel aanwezig zijn, dan was het boek zonder twijfel een andere titel meegegeven.

A. Buitendam

C.J. Lammers, Macht en gezag van de Duitse bezetter, Noord-Hollandse, Amsterdam, 1990, Mededelingen van de Afdeling Letterkunde van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Nieuwe Reeks, Deel 53, no. 4, 51 p.

Tot de best verkochte boeken in Nederland behoort *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* van historicus De Jong. De daarin vervatte beschrijvingen behoren sociologen die hun naam waard zijn te brengen tot beantwoording van de opgeworpen verklaringsvragen. Lammers heeft deze uitdaging aangenomen in zijn studie: *Macht en gezag van de Duitse bezetter*.

Lammers' vertrekpunt is de bevinding dat tijdens de oorlog niet alleen de Nederlandse industrie een hoger percentage van de Duitse orders afleverde dan de Belgische en Franse (84 versus 76 resp. 70%), maar ook van de Joodse Nederlanders een hoger percentage is omgekomen (75 versus 40 en 25%). Deze bevinding leidt Lammers tot de vraag van welke middelen de bezetters zich bedienden om Nederlandse bedrijven en instellingen ten behoeve van hun oogmerken te reorganiseren en in te zetten.

Lammers' antwoord op deze vraag valt uiteen in twee delen. Het tweede betreft de deelvraag waarom het aanvankelijke quasi-gezag van de bezetters zo traag afkalfde en bestaat uit een onnavolgbare toepassing van een onbegrijpelijke gedachte van Luhmann. Het eerste betreft de deelvraag hoe de bezetters aanvankelijk macht verwierven. Lammers stemt in met Webers hypothese volgens welke macht, zelfs die van bezetters, nooit naakt is door de argumenten op te sommen waarmee een *deel* der Nederlanders de macht van de Duitsers voor een tijd tot op *zekere* hoogte als legitiem beschouwde. De Nederlandse regering had bij haar vertrek haar ambtenaren opgedragen aan te blijven en hun taak zo goed mogelijk te vervullen; er leefde 'een recht van de

bezetter', en de bezetters brachten met het Ziektefondsbesluit en maatregelen ter bestrijding van de werkloosheid de sociale voorzieningen op hetzelfde (hogere) peil als in Duitsland. Aldus werd de Duitse overmacht rationeel-pragmatisch quasi-gezag.

Volgens Lammers pasten de bezetters daarnaast een bepaalde combinatie van lok- en dwangmiddelen toe, waarbij deze middelen niet alleen fysiek, maar ook economisch en sociaal waren. Deze recensent is echter niet in staat Lammers' gedachten over de aard van deze combinatie in enkele krachtige en bondige proposities samen te vatten. Duidelijker formuleert Lammers de hypothese dat de dreiging met dwangmiddelen een voorraad lokmiddelen schept. Hier legt volgens deze recensent Lammers te weinig nadruk op een ander onaangenaam feit uit De Jongs werk, de bevinding dat Nederland in vergelijking met andere door de Duitsers bezette landen zoveel collaborateurs heeft gekend. Pas als bezetters handlangers hebben, leidt de economische bedreiging van gevestigden en de somtijds toepassing van die sanctie, tot een voorraad middelen die buitenstaanders aantrekt.

Aan het eind van Lammers' betoog gekomen, zijn de onaangename feiten waarmee Lammers zijn betoog begon, op de achtergrond geraakt. Wat betreft de verklaring van het hoge percentage omgekomen Joodse Nederlanders, lijkt een hypothese op zijn plaats over de volgorde waarin de bezetters sancties hebben toegepast. Als een begin was gemaakt met de arbeidsinzet van niet-Joodse Nederlanders vóór het ophalen van Joodse, zouden de mogelijkheden om onder te duiken voor de laatstgenoemden groter zijn geweest. Er zijn hypothesen nodig over 'het langzaam draaien van de duim Schroeven'.

Lammers verdient alle lof een aantal uitermate onaangename feiten uit de recente Nederlandse geschiedenis op de agenda van de Nederlandse sociologie te hebben geplaatst. Onderhavige studie heeft deze recensent ervan overtuigd dat sociologen die naar inzicht in het samenleven streven, samenlevingen onder uitzonderlijke omstandigheden dienen te bestuderen.

W.C. Ultee

Dit werk van Huyse is een belangwekkende studie over de bijzondere rechtspleging in België na de Tweede Wereldoorlog. Door middel van een kunstige bewerking van de Staatsbladgegevens van die periode is statistisch in beeld gebracht welke categorieën personen door welke instanties voor welke vorm van 'fout' zijn tot welke straffen zijn veroordeeld.

Wil men de kwaliteit van die bijzondere rechtspleging beoordelen, en Huyse nodigt ons daar nadrukkelijk toe uit, dan is het onontkoombaar die kwaliteit te meten aan wat men gewend was aan te treffen in de normale rechtspleging. Die in België week niet af van het in Westeuropa gangbare model, erstuk van de napoleontische codes, en daaraan gebonden rechter en daarbij voor België, in de periode van het onafhankelijk worden (1840) een sterk liberale inslag met garantie voor de burger tegen een staatswillekeur.

Hieronder noem ik de voornaamste kenmerken van dat stelsel en vermeld daarbij in hoeverre Huyse meent dat de bijzondere rechtspleging in staat is geweest zich aan die beginselen te houden.

- De detentie. Dit betreft het oppakken van personen, omdat men vermoedt dat ze schuldig zijn. Het geschiedt snel en massaal. Men pakt vooral diegenen waarvan 'de buurt het wel weet'; veelal de kleinen, zoals de vrouw die aardappelen schildte voor het Duitse leger. Een slordige geschiedenis; velen werden opgepakt op niet goed onderzochte aanwijzing; velen wisten, vooral in de hogere regionen, buiten schot te blijven.

- De rechtszekerheid. Men kan niet veroordeeld worden volgens een wet die er ten tijde van het gepleegde feit niet was. Voor een deel gaat het hier over te Londen vervaardigde wetten. Kon men die in België geacht worden te kennen? Voor een ander deel gaat het over gestelde regels na de bevrijding. Kon men daar achteraf op veroordeeld worden? De bijzondere rechtspleging moet hier wel van de normale afwijken. Wie bij de SS ging, zegt het gezonde Volksempfinden, wist natuurlijk wel wat hem te wachten stond, als

'de anderen' de oorlog zouden winnen.

- De algemeen erkende strafmaat. Deze is gebaseerd op jurisprudentie en hoger beroep. Uit Huyses studie blijkt dat de strafmaten van plaats tot plaats enorme verschillen vertoonden, dat in de loop van de maanden een ongelooflijke vermindering optrad en dat wiens hoger beroep later behandeld werd, de beste kansen maakte.

- Deskundige en gezaghebbende legislatuur. Om snel recht te kunnen spreken moesten tientallen nieuwe rechtbanken worden opgericht met veel onervaren personeel.

- Scheiding der machten. Deze diende ter bescherming van de onafhankelijke rechter en blijkt hier meermalen gebrekkig. Ministers en hogere ambtenaren bestoken de rechters met richtlijnen voor het algemene en suggesties voor het bijzondere geval. De uitvoerende apparatuur (het gevangeniswezen) heeft zulke grote eigen noden, dat vrijlating op grond van ruimtegebrek een eigen beleid wordt.

Storend is de discrepantie van opvatting tussen de grote belangengroepen. Het oude verzet blijft streng, de katholieke kerk doet alles om de fouten desnoods langs illegale weg, zo goed mogelijk te redden. Wie Huyses boek uit heeft, denkt wellicht wat ontmoedigd: het is niet erg goed gegaan. Ligt dat nu weer aan de Belgen? Hoe was het dan in Nederland? Voor ons is het beeld daarvan gemaakt door Belinfante en de Jong. Voor deze gelegenheid heb ik dat herlezen. In essentie verschilt hun beeld niet zo veel van het Belgische. In grote lijn zijn hier dezelfde zonden begaan als daar.

In feite is het strafrecht in de burgerlijke democratische samenleving gekenmerkt door lofelijke voorzichtigheid. Alle burgers zijn medeburgers en behouden zo goed mogelijk hun rechten binnen een door ons allen erkende en gezochte rechtsstaat.

Dit is een goed beginsel, maar het slaat niet op een situatie van bezetting, onderdrukking, collaboratie, vijandschap, illegaliteit(!), bevrijding en een begrijpelijk gevoel van: nu is het onze beurt. Er moest voldaan worden aan een ander, toch ook onmiskenbaar rechtsgevoel; niet dat van de liberale burger, maar van de gekwetste natie.

We meten nu alweer tientallen jaren met de maat van de gestabiliseerde samenleving en het

veiliggestelde individu. Soms schrikken we even van een treinkaping en stellen onmiddellijk een crisiscentrum in werking. Laten we toch maar de slotwoorden van Luuk Huyse ter harte nemen: een herhaalde bezinning over wat er toen is gebeurd, kan zeer heilzaam zijn. Eigenlijk is elke reflectie over de repressie (Nederlands bijzondere rechtspleging – T) nuttig. Zij herinnert eraan hoe broos zelfs de meest elementaire rechtsbeginselen wel zijn.

P. Thoenes

Carl C. Rohde (red.), Moderne levensstijlen. Ingrepiënten en dilemma's. Rodopi. Amsterdam/Atlanta, 1990, 233 p.

Weten moderne mensen eigenlijk nog wel wie ze zijn en wat ze moeten denken van de overstellende hoeveelheid cultuurproducten of geven ze er juist blij van zelfverzekerd hun weg te vinden in de moderne cultuur? Zijn ze weerloze slachtoffers van de consumptie-industrie of gedragen zij zich als vrije individuen die optimaal gebruik maken van de mogelijkheden tot zelfexpressie? Is met de komst van de massacultuur virtuositeit verdwenen en heerst de dictatuur van het vulgaire of wordt in de moderne cultuur het vulgaire tot virtuositeit verklaard? Het is niet zo gemakkelijk in moderne levensstijlen bewijzen te zien voor de beantwoording van deze vragen in de ene dan wel de andere richting. Rond deze dilemma's is een aantal beschouwingen gebundeld onder de titel *Moderne levensstijlen*, verschenen in de reeks over de Nederlandse cultuurgeschiedenis, een uitgave van de Stichting Balans en Perspectief.

Wie over enige historisch besef beschikt en over de eerste symptomen van het moderne levensgevoel wil schrijven komt al gauw bij de figuur van de dandy uit. Carl Rohde en Jaap Goedegebuure gaan in hun bijdragen uitvoerig in op de verschillen tussen de typen van dandyisme in de negentiende eeuwse burgerlijke samenleving en wat daar nog van over is of voor door kan gaan in de twintigste eeuwse figuur van de popster, produkt van de massamaatschappij. Maarten van Rossems bijdrage over narcisme is een

late recensie van twee publikaties van Christopher Lasch uit 1977 en 1978 over het type van de narcistische persoonlijkheid. Volgens Van Rossem is dit een voorbeeld van de mode om mensen elke tien jaar een nieuw etiket op te plakken, voorzien van wetenschappelijk of pseudo-wetenschappelijk commentaar. Cas Wouters onderzoekt veranderingen in levensstijlen en omgangsvormen door ons een kijkje te gunnen in de keuken van de psychische huishouding, waar statusrivaliteit en emotieregulering o.a. van geweldadige en seksuele impulsen het verlangen naar romantiek en nostalgie hebben aangewakkerd. De auteur heeft zich meer dan wie ook in deze bundel laten leiden door theoretische uitgangspunten, helder en nuchter geformuleerd in de trant van: 'naarmate de eisen die in het sociale verkeer aan ieders emotieregulering worden gesteld zijn gestegen, steeg ook het besef van die eisen en de waardering voor manieren van doen die aan de druk van die eisen lijken te ontsnappen, voor informeel en ontspannen gedrag en voor eigenschappen als spontaniteit en authenticiteit.' (p. 86). Hans van der Loo buigt zich over de vraag of de consument van nu inderdaad door de massacultuur tot eendimensionaliteit is veroordeeld zoals critici van de moderne cultuur betogen, of dat mensen juist steeds meer individuele keuzenvrijheid hebben gekregen zoals de postmoderne denkers ons uitleggen. Volgens Van der Loo leiden verzorgingsstaat en cultuurindustrie niet slechts tot onderdrukking en afstomping, maar ook tot bevrijding en grotere kansen op zelfexpressie. Postmoderne mensen zijn graag zichzelf en horen graag ergens bij. Culthelden wijzen hen daarbij de weg. Hier sluiten wat onderwerp betreft de artikelen van Anne van der Meiden en Lidio Blankstein over de reclame-industrie en de autonomie van het individu bij aan. Van der Meiden relateert de invloed van de reclame en Blankstein geeft in een historische schets aan dat de reclame-industrie mee is gegroeid met de ontwikkeling waarin consumenten uitgroeiende naar een middel tot zelfexpressie. Mode mag als onderwerp natuurlijk niet ontbreken in een boek over levensstijlen. Benjo Masso doet verslag van zijn onderzoek in de kledingindustrie waarin altijd aan vier collecties, elk in een eigen fase, wordt gewerkt. Hij verwerpt het

denkbeeld van 'een samenzwering'. Het publiek wordt niet volledig gemanipuleerd. Intuïtie, toewijding en geloof blijven in alle fasen, van ontwerpen tot uitbrengen, beroepsvereisten en dat betekent anticiperen op de smaak van het publiek.

De laatste drie bijdragen in deze bundel hadden beter niet opgenomen kunnen worden. Inhoudelijk en stilistisch zijn ze onder de maat. Elly Lamakers' artikel over mode en design contrasteert scherp met het op empirisch materiaal gebaseerde betoog van Maso. In plaats van dat Lamakers die uit de modewereld afkomstig is, over haar eigen ervaringen en opvattingen vertelt, zoekt zij haar heil in de beschouwingen van Eco over massacultuur, van Sloterdijk over het cynisme, van Heidegger over diens MEN, van Derrida over het deconstructivisme en ga zo maar door. Lieteke van Vucht Tijssen wil ons duidelijk maken hoe de vermenging van het verhevene en het vulgaire gewaardeerd moet worden. Kitsch is voorspelbaar, nooit ironisch, is alledaags, eenvoudig, sust in slaap, maakt de wereld onschadelijk. Kunst houdt wakker en prikkelt. De conclusie is dan dat zolang dat zo blijft, er met de vermenging van kunst en kitsch weinig aan de hand is. Verder beweert de auteur nog dat van kunst houden moet worden geleerd en dat kitsch daar een opstapje voor kan zijn. Aan de literatuurverwijzing en noten op p. 212 en 213 is weinig zorg besteed. Hier staan maar liefst twaalf pertinente fouten bij elkaar. Ad de Visser sluit de bundel met een aantal loze beweringen. Wat moet de lezer bijvoorbeeld met: 'Elke kunstenaar (moet) als een hoer de meest belovende souteneur zien te vinden. De kunstenaar die thuis blijft zitten kan het dan ook wel schudden. Wie voor kunstenaar doorgaat, prul levert, maar de weg weet, gaat ongekende tijden tegemoet. En dat is vulgaire virtuositeit', aldus de kunsthistoricus en kunstcriticus A. de Visser.

Er staan in deze publikatie minstens zeven bijdragen die geen redactie van een wetenschappelijk tijdschrift zou hebben geaccepteerd. Het valt daarom zeer te betwijfelen of dit boek een bijdrage levert aan de cultuurgeschiedenis, laat staan aan de Nederlandse cultuurgeschiedenis, want over Nederland gaat het nergens expliciet.

Mijn grootste bezwaar tegen deze bundel is

dat op een enkele auteur na niemand zijn betoog ondersteunt met verwijzing naar empirisch onderzoek, noch naar dat van zichzelf noch naar dat van anderen. Wat Hans van der Loo op p. 99 schrijft, is karakteristiek voor bijna elk van de bijdragen: 'Ik zal slechts globale ontwikkelingen en lijnen schetsen ... Nader empirisch onderzoek zou dit brede perspectief op vele plaatsen kunnen nuanceren en aanvullen.' Die gemakzuchtige laatste zin doet me denken aan de titel van Schelsky's boek uit 1975: *Die Arbeit tun die andern*.

Tenslotte, wie redigeert het werk van de redacteur? Diens inleiding staat vol lelijk proza ('cultuur als het ideële smeermiddel', 'rayons van de samenleving', 'een gelaagd geheel van symbool- en betekenisniveaus', 'subjectieve betekenishechteningen', 'het culturele tekenenveld', 'het designen van culturele artefacten', 'beleidsbepalers in de softere sectoren' etc.). Het aantal slordigheden en fouten in de tekst van Rohde is beschamend groot. Op p. 8 heet 'Van der Meiden' een paar regels verder 'van de Meiden' en 'Van der Loo' 'van de Loo'. Met het geslacht van sommige woorden heeft Rohde ook grote moeite. 'Het individu' wordt in dezelfde zin met 'zij' en 'haar' aangesproken; verder komen we tegen 'een geheel die', 'een leger van krachten dat zich uit hoofde van hun beroep', 'het dilemma' wordt een 'zij', 'dat thema' wordt 'zij'. Ik zou over deze losse steken eigenlijk niet moeten zeuren, maar een redacteur moet er wel iets voor doen wil hij een boek op zijn naam krijgen.

A.M. Bevers

Jan Popken, Intimiteiten. Een cultuur-sociologisch essay. Kampen, Kok Agora, 1988, 198 p.

Om mijn bespreking vooraf kort samen te vatten zou ik willen stellen dat het om een interessante, moeilijke, en uiteindelijk maar zeer ten dele bevredigende studie gaat. Achtereenvolgens licht ik deze drie punten toe. Maar eerst iets over de studie als geheel.

Het betreft hier een handelseditie van een proefschrift (1987). Bij die overgang zijn enkele

hoofdstukken gesneuveld, met name de literatuurstudie die de klassieke auteurs samenvatte, en is ook de titel gewijzigd. Aanvankelijk heette het: Intiem, een cultuursociologische studie. Het zelfstandig naamwoord en meervoud 'Intimiteiten' geeft zeker de sociologische teneur van het boek beter weer, terwijl de verandering van 'studie' in 'essay' meer precisie aanbrengt maar ook aanduidt waar de moeilijkheden schuilen. Aan het eind van zijn eerste hoofdstuk zegt de auteur 'Ik hoop dat naarmate de hoofdstukken vorderen het inzicht in de vraag wat intimiteit is groeit en dat, gelijk daarmee opgaand, meer duidelijk wordt over de theoretische en methodologische eisen die mogen worden gesteld aan de cultuursociologische studie van intimiteit'. In het verdere verloop blijkt dat de lezer het maar met deze 'odyssee' moet doen en zelf maar moet zien wat er nu wel en niet duidelijk is geworden.

Ik zal beginnen met het interessante dat dit 'essay' te bieden heeft. Ten eerste, er is van sociologische kant bijzonder weinig over dit onderwerp geschreven, zeker de laatste decennia, en een substantiële bijdrage op dit punt is in elk geval welkom. Ten tweede, de auteur voert ons langs een aantal bekende en minder bekende sociale situaties (en studies daarover) en beschrijft de verschillende graden en soorten van persoonlijke en interpersoonlijke betrokkenheid in die verschillende situaties. Zo beschrijft hij niet alleen uitvoerig de stervenssituatie en verschillende socio-seksuele interacties, maar ook in meer beknopte vorm de sociale contactvormen die optreden onder voetbalfans, deelnemers aan een pokerclub, gebruikers van een wasserette etc. De beschrijvingen bieden een aantal onverwachte inzichten vanuit de onderzoeksvraag in hoeverre van 'intieme' contact- of omgangssituaties gesproken kan worden.

De auteur ontwerpt een taxonomie van een aantal basisvormen van menselijke verhoudingen, waarbij hij drie grondvormen onderscheidt (meebestaan, meewerken, meeleven) en vervolgens drie verschillende manieren aangeeft hoe men binnen elke grondvorm te werk kan gaan (soleren, interacteren, verkeren). Van de negen vormen geeft hij voorbeelden en beschrijft, bijvoorbeeld, hoe men in een primair samenlevingsverband (basisvorm: meeleven) op drie verschil-

lende manieren inhoud en vorm kan geven aan dat 'meeleven', afhankelijk van de eisen van de momentane situatie. Deze invullingen bepalen dan in welke mate men aspecten van het zelf kan zien resp. zich voor het zelf van anderen openstelt, of anders gezegd, men intiem is met elkaar.

Interessant vond ik ook de analyse van de wijze waarop in sociale situaties in een bedrijf, in een club etc. het zelf van de deelnemers gerecepteerd danwel aangetast kan worden, met alle gevolgen op emotioneel en sociaal vlak voor betrokkenen, in de zin van het volhouden van 'nabijheid' danwel het ontstaan van verwijdering. Interessant vond ik ook de mate waarin en de wijze waarop mensen 'werk' moeten verrichten om in een niet-privé situatie (bijvoorbeeld als stervende in een ziekenhuis) voor zichzelf de ruimte en afstand tot de anderen te creëren om de verlangde privacy en 'intimiteit met zichzelf' te kunnen bereiken.

Moelijk aan deze studie vind ik het steeds verder voortschrijden, waarbij interessante beschrijvingen en idem taxonomieën elkaar opvolgen, zonder dat verduidelijkt wordt wat we nu ten aanzien van de onderzoeksvraag wel of niet wijzer zijn geworden, en zonder dat er een geleidelijk toenemende inhoudelijke ('substantieve') invulling van het begrip intimiteit(en) geboden wordt. De start in hoofdstuk 1 is al bijzonder onduidelijk en soms ook wat bizar. Letterlijk in een tussenzin geeft hij een voorlopige omschrijving van intimiteit, welke wel erg onwaarschijnlijk klinkt: 'verwijzen naar een ontoegankelijke innerlijkheid'. Elders, eveneens heel terloops, verbindt hij als aanduiding van zijn uitgangsbegrip de termen intimiteit en identiteit. Een kwalitatieve studie beginnen met één of meer 'sensitizing concepts' is heel legitiem en in het algemeen vruchtbaar, maar in de methodologische literatuur is de laatste jaren toch wel duidelijk geworden dat er dan systematisch een inhoudelijke invulling van zulke uitgangsbegrippen moet volgen als uitkomst van de analyse.

Een substantieel hoofdstuk is gewijd aan het thema intimiteit en sexualiteit (inderdaad met een x, gelukkig!). De lezer verwacht nu dat de in het hieraan voorafgaande hoofdstuk ontworpen en toegelichte taxonomie van verhoudingswijzen op het nieuwe thema – een aantal 'geslachts-

verkeersculturen' – zal worden toegepast. Alsmede wordt een nadere invulling en precisering van het kernbegrip intimiteit verwacht: wanneer kan daar wel en niet van gesproken worden en waarom. Ook hier echter zet de auteur zijn hierboven geschetste reeks interessante observaties en (literatuur-)beschrijvingen voort en de lezer zoekt zelf maar uit of de intimiteitsvraag hem/haar nu duidelijk is geworden (mij niet!).

Eveneens moeilijk in deze studie ('essay') vond ik de stijl van de auteur. Niet alleen door de soms inderdaad boeiende zijpaden, maar ook door het minder boeiende en vaak vermoeiende spel met gedachten, methodisch bedoelde tegen-spraken tegen eigen (eerdere) uitspraken, literaire gedachtesprongen e.d. Als lezer kreeg ik herhaaldelijk het gevoel bezig te zijn met een puzzel, een zoekplaatje: waar slaat dit nu op, waar leidt dat heen, wat heeft dit te maken met het voorafgaande, en soortgelijke vragen.

Samenvattend: door deze moeilijkheden plus het niet systematisch bespreken en hernemen van de onderzoeksvragen en uitgangsbegrippen bleef de studie voor mij inderdaad een 'essay', waarin van alles gebeurt, alles lijkt te mogen, en de lezer maar tevreden moet zijn met de soms moeilijke soms boeiende reis, ook al leidde die niet naar een eindpunt.

Cees J. Straver

Gerris, J.R.M. (red.), *Gezinsontwikkeling*, Amsterdam/Lisse. Swets & Zeitlinger, 1991 (*Gezinsonderzoek*; nr. 5).

In Nijmegen vindt jaarlijks het symposium 'Gezinsonderzoek' plaats, georganiseerd door de Afdeling Gezinspedagogiek van de Katholieke Universiteit in samenwerking met de Nederlandse Gezinsraad. Het doel van dit tweedaagse symposium is om 'intensief van gedachten te wisselen met een zo breed mogelijk forum van personen, organisaties en instanties die zich op professionele wijze met "gezinsverschijnselen" bezig houden'.

Dat 'een zo breed mogelijk forum' niet bij een vrome wens is gebleven mocht ik zelf vaststellen tijdens het zevende symposium in november

1991, waar naast wetenschappers en beleidsonderzoekers, ook beleids- en steunfunctionarissen, hulpverleners en zelfs belangenverenigingen van ouders zich 'thuis' leken te voelen. Ook in de multidisciplinariteit van de gepresenteerde bijdragen en de veelvormigheid van de gehanteerde onderzoeksbenaderingen kwam de breedte van het forum duidelijk tot uitdrukking.

De symposiumbundels verschijnen sinds 1987 in de gelijknamige reeks 'Gezinsonderzoek'. Wie wil weten wat er in Nederland op het terrein van gezinnen aan onderzoek is en wordt verricht, doet er verstandig aan de bundels in deze reeks te raadplegen. Ook de hier besproken bundel van het zesde symposium, verschenen onder de titel 'Gezinsontwikkeling' biedt een goede weergave van het beoogde brede forum en van multidisciplinariteit.

Het kader van de bundel wordt gevormd door het symposiumthema, *gezinsontwikkeling*, waarmee bedoeld wordt op 'factoren die van invloed zijn op de ontwikkeling van primaire samenlevingsverbanden'. De bijdragen zijn vervolgens gegroepeerd rond *gezinsinterne* en *gezinsexterne* determinanten van gezinsontwikkeling.

Tot de eerste groep behoren allereerst twee bijdragen over het eigen opvoedingsverleden van de ouders. Van Zutphen en Vermulst (Gezinspedagogiek Nijmegen) ontwikkelen op grond van uitgebreide literatuurstudie een intergenerationeel model van overdracht van opvoeding. Du Bois-Reymond (Jongerenstudies en Jeugdbeleid Leiden) schetst in een drietal casestudies van vaders uit het Leidse onderzoek 'Jongeren, hun ouders en arbeid' de overgang op intergenerationeel niveau van een bevels- naar een onderhandelingshuishouding.

Tavecchio, Oomen-Van der Kerkhof en Rooda (Algemene Pedagogiek Leiden) zien in de seksespecifieke opvoeding een verklaringsmechanisme voor de vaak opmerkelijke verschillen in sociaal-emotionele ontwikkeling tussen jongens en meisjes. Nabijheidzoekend gedrag speelt een belangrijke rol in de gehechtheidsontwikkeling, de eerste centrale ontwikkelingsopgave waarmee een kind wordt geconfronteerd. Het te vroeg forceren van de tweede centrale ontwikkelingsopgave – autonomie – zou bij jongens een optimale ontwikkeling in de weg staan.

Alhoewel deze visie niet onomstreden is – de auteurs verzuimen niet op te merken dat deze zelfde sekse-specifieke opvoeding vanuit een ander perspectief vooral voor meisjes nadelig is – biedt hun betoog aanknopingspunten voor een nadere bezinning op het socialisatieproces van jongens.

De orthopedagogen Van der Meulen en Sipma onderzoeken in hun bijdrage de effectiviteit van het in de Verenigde Staten ontwikkelde Portage-programma, een interventie-instrument voor de thuissituatie van mentaal gehandicapte kinderen en hun ouders. Ondanks de kleine steekproef – het onderzoek werd uitgevoerd onder 10 kinderen die dagelijks een kinderdagverblijf voor geestelijk gehandicapten bezoeken en hun ouders – werd het Portage-programma ‘zo kras mogelijk getest’ en heeft het in de woorden van de onderzoekers een eerste proef doorstaan.

De laatste bijdrage onder de noemer ‘gezinsinterne factoren’ is van de ontwikkelingspsychologe Elbers. Zij betoogt dat de moeilijkheden bij het ondervragen van jonge kinderen het gevolg zijn van het feit dat kinderen de specifieke interactieregels in deze situatie niet kennen.

Een bijdrage over co-ouderschap na echtscheiding, van Kersten en Terpstra, een onderzoek uitgevoerd bij het ITS, markeert de overgang naar gezinsexterne factoren. Niet onverwacht constateren de onderzoekers dat in de gevallen waarin de ouders in een machtsstrijd verwickeld zijn, de kans van slagen van co-ouderschap minimaal is. Een bevestiging van de echtscheidingsparadox.

De drie bijdragen over gezinsexterne factoren openen met een beschouwing van Rabijn (Raad voor de Kinderbescherming). ‘Gezinsonderzoek’ heeft hier een zeer specifieke betekenis: onderzoek naar de situatie in een bepaald gezin door een bepaalde maatschappelijk werker. Rabijn pleit voor wetenschappelijke onderbouwing en ondersteuning van de kwaliteit van dit type gezinsonderzoek, en daarmee van het Raads-werk.

Van Ophem en De Hoog van de Vakgroep Huishoudstudies van de LU doen verslag van hun onderzoek naar overlevingsstrategieën van huishoudens met een laag inkomen, de zogenaamde ‘beleidsminima’. Zij ontwikkelen een

typologie van huishoudens naar strategie (‘ecomenen’, ‘overlevers’ en ‘speelballen’), waarbij de opmerkelijkste conclusie is dat eenoudergezinnen een relatief gunstige positie innemen mede door de hulp via informele netwerken en instanties.

De laatste bijdrage van Latten (CBS) gaat over trends in het huisverlatingsgedrag van huidige en vorige generaties jongeren (Latten). Na een overzicht van demografische, sociaal-culturele en sociaal-economische factoren berekenen Latten voor de prognose van het aantal thuiswonende kinderen op middellange termijn een aantal scenario’s (referentie-; emancipatie-; alleenstaanden-; restauratie-scenario). Verrassend is dat ondanks de te verwachten ontgroening thuiswonende kinderen een omvangrijke bevolkingsgroep zullen blijven.

Het lijkt erop dat de samenstellers van de bundel in alle opzichten breedte hebben nagestreeft in onderwerpenkeuze, in wetenschappelijke discipline, in onderzoeksmethode. Deze breedte overziend, dringt zich het beeld van een continuüm op: van gezinsinterne factoren naar gezinsexterne factoren, van ‘binnenkant’ naar ‘buitenkant’. Ook de wetenschappelijke disciplines en de onderzoeksmethoden laten zich op dit continuüm rangschikken: aan de ene kant de (ortho-)pedagogen en de psychologen, aan de andere kant de sociologen; aan de ene kant het wat meer kwalitatieve en kleinschalige onderzoek, aan de andere kant het kwantitatieve en survey-onderzoek, met een maximale steekproefgrootte van 70.000 (het Woningbehoeften-onderzoek van het CBS). Het zwaartepunt ligt bij dit alles, niet onverwacht, bij de gezinsinterne factoren en bij het pedagogisch en psychologisch onderzoek. Opmerkelijk is evenwel de geringe aanwezigheid van de gezinssociologen, zeker als we zien dat het trefwoord volgens de CIP-gegevens ‘gezinssociologie’ luidt!

Dat er ook voor gezinssociologen belangrijk onderzoek is te verrichten, mag o.a. blijken uit de openingstoespraak van de scheidende directeur maatschappelijke ontwikkelingen van (‘Gezinsministerie’) WVC, Van der Kooy, waar de bundel mee begint. Van de beleidsvragen die hij formuleert, is de laatste het meest prikkelend en ook het meest ‘modern’. Het is de vraag naar het

maatschappelijk produkt en het rendement van gezinnen, en de vraag naar kosten van de benodigde ondersteuningsstructuren, die de samenleving volgens spreker ook aan gezinnen moet geven, willen deze tot enigerlei bijdrage, produkt of rendement komen. Een interessante stelling in een situatie waarin enerzijds aan het gezinsfunctioneren en de opvoeding steeds hogere eisen worden gesteld, terwijl anderzijds aanzienlijke groepen betrokkenen steeds meer belemmerd worden in het voldoen aan deze eisen, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de bijdrage over 'overlevingsstrategieën van beleidsminima' van Van Ophem en De Hoog en het ook door hen genoemde armoede-onderzoek. Hier ligt inderdaad een belangrijk terrein voor gezinsonderzoekers c.q.-sociologen.

Rie Bosman

Dykstra, Pearl, Next of (Non) Kin. The Importance of Primary Relationships for Older Adults' Well-Being. Swets en Zeitlinger, Amsterdam, 1990.

Ook in Nederland begint het sociologische onderzoek van persoonlijke netwerken momentum te krijgen. Met name op het gebied van sociale steun, gezondheid en levensgebeurtenissen zijn er de laatste jaren nogal wat publikaties verschenen. Dykstra heeft daar onlangs met een dissertatie nog één aan toegevoegd. Haar boek handelt over de invloed van persoonlijke relaties op het welzijn, en dan met name op de gevoelens van eenzaamheid, van oudere mensen. Aan het begin wijst ze op het grote praktische belang dat verbonden is met de beantwoording van haar onderzoeksvragen. Immers, het aantal oudere, alleenstaande mensen in Nederland zal in de toekomst nog flink stijgen en uit veel bestaand onderzoek is duidelijk geworden dat sociale relaties een niet te onderschatten bijdrage leveren aan het welzijn en welbevinden van de mensen.

Wetenschappelijk gezien levert Dykstra een nieuwe bijdrage aan Durkheims aloude integratieprobleem: gevoelens van eenzaamheid zijn een nog niet eerder onderkend aspect van maatschappelijke desintegratie en gebrek aan cohe-

sie. Als verklarende notie voor verschil in cohesie en samenwerking staat echter een ander idee voorop dan de bij Durkheim aan te treffen functionalistische idee over normnaleving in afhankelijkheid van de mate van groepsintegratie. Dykstra gaat uit van het idee dat mensen doelgericht handelen en dat sociale steun bijdraagt aan het bereiken van hun doelen.

Hetgeen haar onderzoekswerk bijzonder maakt is dat Dykstra niet simpel vraagt naar de aanwezigheid van steun of van relaties, maar dat ze ondermeer heeft gekeken naar interactie-effecten tussen beide. Haar onderzoek toont aan dat het hebben van relaties alleen tot minder eenzaamheid voert indien er ook daadwerkelijke steun in die relatie wordt geboden. Veel onderzoek naar sociale steun gaat niet veel verder dan het vaststellen van een invloed van sociale steun op welbevinden, of van de aanwezigheid van relaties op gezondheid. Ze maakt tevens aannemelijk dat mensen bij het ontbreken of niet voldoende zijn van hulp van bepaalde relaties naar substitutie zoeken bij andere relaties. Het is dan bijvoorbeeld ook niet zozeer het aangewezen zijn op de eigen kinderen voor hulp dat oudere mensen soms opbreekt, alswel het ontbreken van de mogelijkheid tot keuze om de een dan wel de ander om hulp te vragen. Opmerkelijk is ook haar contra-intuïtieve bevinding dat oudere alleenstaande mensen zich met name eenzaam voelen indien het hen ontbreekt aan materiële hulp. In tegenstelling tot de alledaagse opinie dat alleenstaanden vooral behoefte zullen hebben aan emotionele hulp, blijken oudere alleenstaanden zich met name eenzaam te voelen indien ze weinig materiële hulp uit hun sociale omgeving krijgen.

Bepaald sympathiek in Dykstra's werk is dat hierin poging wordt gedaan om de studie van sociale steun te redden uit de handen van medisch sociologen en klinisch psychologen door ook te vragen waarom netwerken van mensen verschillen en waarom de mogelijkheden om contacten te onderhouden en nieuwe aan te gaan uiteenlopen. Jammer genoeg maken deze vragen slechts een betrekkelijk klein deel uit van haar daadwerkelijke empirische onderzoek. Eigenlijk bestudeert ze slechts het effect van geografische afstand. Die blijkt met name een belemmering te

vormen voor het aanhouden van contact met mensen die niet tot de eigen familie behoren. Niet alleen zijn de juist genoemde vragen sociologisch interessant, bovendien zou een antwoord op deze vragen hulpverleners een handvat kunnen bieden om, via een omweg, iets aan gevoelens van eenzaamheid te doen. Informele relaties zijn immers moeilijk rechtstreeks te manipuleren.

Uit sociologisch oogpunt beschouwd is het deel van haar boek dat gaat over de invloed van psychische verschillen tussen mensen op hun gevoelens van eenzaamheid wat minder interessant. De toename in de verklaarde variantie in gevoelens van eenzaamheid door de introductie van mentale incongruenties lijkt niet parallel te lopen met een groter inzicht. Het verband met de eerdere redenering is niet erg duidelijk, en bovendien worden in dit deel slechts hier en daar deze mentale factoren in verband gebracht met sociale condities waaronder mensen leven. Zo wordt bijvoorbeeld gekeken naar de succesverwachting bij het leggen van nieuwe contacten. Die blijkt groter te zijn indien mensen er in het verleden in zijn geslaagd om sociale contacten te leggen. Iemands verlangen naar een partner wordt afhankelijk gesteld van het aantal beschikbare potentiële partners met soortgelijke kenmerken als die van persoon zelf. Maar een factor als sociale angst blijft ongeïnterpreteerd.

Wat de analyse betreft valt op te merken dat zoals gebruikelijk in veel netwerkonderzoek ook nu weer een kleine bijzondere groep is onderzocht, waarbij niet zo duidelijk is hoe representatief deze steekproef is voor ouderen in Nederland. Enigszins bezwaarlijk is ook wel dat sommige vragen die gebruikt worden ter meting van sociale steun vrijwel als twee druppels water lijken op de vragen die dienen ter meting van eenzaamheidsgevoelens.

Tenslotte zou het verband tussen netwerken en eenzaamheidsgevoelens ook een gevolg kunnen zijn van selectie-effecten. Wie komt zonder partner te zitten? Of zonder familie, vrienden en bekenden? Deze vraag komt niet aan bod. Zo is ondermeer bekend dat heterogame paren, of dat nu om leeftijd, milieu van herkomst of bereikt opleidingsniveau gaat, een grotere kans lopen om alleen te komen te staan, door hogere

kansen op scheiding en op sterfte van de partner.

De laatste opmerkingen zijn niet bedoeld om af te leiden van de kwaliteiten van dit boek. Dykstra's dissertatie is meer dan het zoveelste boek over sociale steun: haar probleemstelling breidt een klassiek sociologisch probleem uit, de geschetste verklaring is nieuw in deze context, het onderzoek is degelijk van kwaliteit, bovendien zijn de bevindingen deels contra-intuïtief, en vooral te waarderen valt haar poging om het sociale steun-onderzoek te sociologiseren.

H.D. Flap

A. Hakkenberg, Keuzen en logica in onderzoek en beleid. Assen, Van Gorcum, 1992. VIII+164 p.

'In deze studie wordt een relatie gelegd tussen het beoefenen van logica en het doen van keuzen bij het opzetten, uitvoeren en presenteren van onderzoek ten behoeve van beleid.' Deze eerste zin van haar voorwoord geeft de bedoeling van de auteur compact weer: het boek geeft een inleiding in de propositie- en predicaat-logica (waarheidstafels, quantoren, gelijkheid, ordening, verzamelingen) toegespitst op de toepasbaarheid bij beleidsonderzoek.

Hoofdstuk 1 schetst de rol van de logica bij het verantwoord ordenen, denken, kiezen en handelen, en de relaties tussen onderzoek en beleid. Dit mondt uit in de vraag (p. 9): 'Op welke wijze kunnen logische middelen worden aangewend om de keuzen aan te wijzen die in onderzoek bij het ordenen van motieven en inhoud moeten worden gedaan?'

Hoofdstuk 2 behandelt de al genoemde aspecten van de logica, die direct worden toegepast om een ingewikkelde volzin over een norm in de Interimwet Bodemsanering te ontrafelen. Door dat per paragraaf steeds naar dit voorbeeld wordt verwezen, wordt dit lange hoofdstuk (82 pag.) nergens saai: de abstracte notatie komt ermee tot leven.

Hoofdstuk 3 behandelt de onderzoeksfasen (voorbereiding, uitwerking, uitvoering en presentatie) en geeft aan hoe de hulpmiddelen van hoofdstuk 2 de in elke fase te maken keuzen kunnen vergemakkelijken.

Hoofdstuk 4 heet 'Ervaringen met toepassingen in onderwijs en onderzoek', met als leidraad een stadsvernieuwingsproject in een verpauperende wijk. De auteur is als wiskundige werkzaam bij het Planologisch en Demografisch Instituut van de Universiteit van Amsterdam en heeft haar methode bij een aantal beleidsonderzoeken toegepast. Haar ervaringen bij onderwijs en onderzoek zijn concreet en compact weergegeven.

Met een kort hoofdstuk 'Conclusies' en een gannoteerde literatuurlijst van 54 titels wordt het boek besloten. Een register ontbreekt.

Een samenvattende evaluatie van dit boek is lastig te geven. Ik vond het zowel helder als enthousiasmerend geschreven. Net als de auteur ben ik een wiskundige die sinds meer dan twintig jaar in een gamma-faculteit werkzaam is, dus ik weet dat de bruggenbouw tussen beta en gamma een hachelijk werk is. Ik ben het grotendeels eens met haar attitude ten opzichte van de rol van wiskundige modellering in toegepast onderzoek en met haar scheiding tussen probleemstructurering en waardenpatronen.

Omdat ik het boek niet in het onderwijs heb gebruikt, kan ik er niet over oordelen of het in die context voldoet. Het lijkt me didactisch wel geslaagd, soms een tikje langdradig. Een zwak puntje, misschien onvermijdelijk, is dat het boek de juistheid en volledigheid van de informatie als vaststaand aanneemt. Op non-respons, antwoordtendities en statistische aspecten wordt niet ingegaan, en begrippen als 'bewoner' of 'woonomgeving' worden gebruikt zonder in te gaan op twijfels wat daar precies onder wordt verstaan (door de beleidsmakers, de onderzoekers of de respondenten). Voor een eerste kennismaking is dat wel verdedigbaar, maar misschien wordt hierdoor toch een iets te eenvoudig pleidooi voor het gebruik van de logica gehouden.

De vraag die overblijft is of er in een curriculum voor gamma-studenten ruimte is om dit boek te behandelen. Praktische vaardigheden in steekproeftrekking, vragenlijstontwerp en data-analyse komen niet aan bod. Maar de meerwaarde van een oefening in heldere structurering van het probleem en heldere overweging van de te maken keuzen is zodanig dat de diverse studie-

richtingscommissies het boek van Hakkenberg op zijn minst in de overwegingen zouden moeten betrekken.

W. Molenaar

Ton Bernts, Leven zonder zorg. Oordelen over risico's, rechtvaardigheid en solidariteit in de gezondheidszorg, Swets & Zeitlinger, Amsterdam/Lisse, 1991, 143 p.

Het aardige van dit qua omvang nogal bescheiden boek (een dissertatie uit Rotterdam) ligt in de actualiteit van het onderwerp: hoe staan wij in Nederland tegenover risico-inhoudende gedragingen van de medeverzekerde deelnemers aan onze kostbare gezondheidszorg? Moeten rokers, zware alcoholici, mensen met AIDS of geslachtsziekten, beoefenaars van gezondheidsbedreigende sporten en dergelijke dezelfde premies betalen als de voorzichtigen of dienen zij zelf voor eigen risico's op te draaien? Dit is ongeveer hetgeen Bernts met behulp van meer verfijnde begrippen en van een sociologische analyse in zijn boek tracht vast te stellen.

Tot die begrippen behoren 'verdelende rechtvaardigheid', 'risicodeling' en 'risicosolidariteit', naast door hemzelf gelanceerde technische term 'arrangementen', dat wil zeggen de visies hoe men de kosten van de gezondheidszorg in verband met de risicodragende leden van de samenleving 'gearrangeerd' wenst. Oorspronkelijk heeft hij (in navolging van Titmus) vooral het *familiale arrangement* (zoals bij de vrijwillige bloeddonatie) onderscheiden van de meer zakelijke, *coöperatieve arrangementen* ('risico's worden gedeeld op basis van proportionaliteit van risico, bijdrage en uitkering', blz. 43). Als gulden regel noemt Bernts bij het laatste die van 'billijkheid'. Later, mede op grond van zijn vooronderzoek, voegt Bernts hieraan nog twee arrangementen toe.

Dat vooronderzoek, kwalitatief van aard, vond ik ook aardig. De redactie van het tijdschrift *Wijzijn* publiceerde op een bladzijde een polemische behandeling van de door de auteur behandelde materie met een oproep aan de lezers om hun mening schriftelijk kenbaar te maken. Er

kwamen 474 reacties binnen die Bernts voor de Nederlandse Ziekenfondsen moest inventariseren en die hij aangreep als bron van dieper inzicht in de materie. Een goedkope en efficiënte wijze van dataverzameling, al kan men zich afvragen of de lezers van *Welzijn* de gehele spanne van attitudes dekken.

De sterk normatief gekleurde responsies van vele brieven-schrijvers ('mensen moeten opgevoed worden', 'ik wil dat de mens een heropvoeding van U en van mij krijgt' e.d.) brachten Bernts ertoe aan de twee 'arrangementen' nog een 'moralistisch' of 'paternalistisch' arrangement toe te voegen. Voorts waren er vele schrijvers die de controle over het riskant gedrag hetzij ongewenst, hetzij onuitvoerbaar achtten: 'het pragmatische arrangement' ('Hoe kun je riskant gedrag juridisch hard maken?' 'Het is een onuitvoerbare taak om iedereen nauwlettend in de gaten te houden.', e.d.).

Voor het eigenlijke onderzoek is het NIPO ingeschakeld dat aan de panel van ca. 800 van huiscomputers voorziene respondenten de vragenlijst van Bernts voorlegde. Op die wijze werd een data-set verkregen van enkele dozijnen items x 806 resp. 815 respondenten (de enquête werd in twee of zelfs drie jaar, 1988-1990, herhaald). Aan de data-reductie doet Bernts niet erg veel; de vier 'risicosolidariteit'-items worden, naar ik vermoed, met itemsanalyse onderzocht en betrekkelijk homogeen gevonden. Hun cumulatieve aard wordt niet met een Mekkenschaal onderzocht. Voorts wordt er ook nog een factor analyse van 'beheersingsoriëntatie' vermeld van 9 items, aardig verdeeld over drie factoren.

De analyse berust voornamelijk op bivariate samenhangen met de vier arrangementen, op een ietwat bizarre wijze gepresenteerd in de termen van afwijkingen van de kolom-gemiddelden (die men nu en dan vergeet te vermelden), zoals in loglineaire pseudo-variantie designs. Wel is er nog een vijfde aan toegevoegd ('irrelevante levensstijl'). Nu en dan is nog een multi-pele regressie vermeld met de risicosolidariteit als afhankelijke variabele. Merkwaardig genoeg beschouwt Bernts deze regressie als behorend tot de 'exploratieve' analyse, daar hij 'ook variabelen uit de *vervolgstudie in 1990*' (blz. 96) gebruikt.

Resultaten? Leeftijd, passieve risicomijding, sekse, zelf-oriëntatie, rechtsliberale politieke voorkeur en consumptie van medische informatie zijn (in deze volgorde van sterkte) de voornaamste bronnen van variantie in 'risicosolidariteit', die tezamen 17% ervan binden. Over de richting van samenhangen tast de lezer nu en dan in het duister. Zo wordt op blz. 89 gesteld dat vrouwen minder solidair zijn dan mannen, op de volgende bladzijde weer andersom. Slechts indien we de Engelse samenvatting als arbiter nemen, komen we tot de conclusie dat het *meer* (overal) had moeten zijn.

Behalve mannen, schijnen ook ouderen en rijkere mensen minder solidair te zijn, dat wil zeggen (en hier dient men zeer kritisch te lezen) meer te neigen tot de mening dat de roekeloze levensgenieter (roken, sekse, drugs, onveilig rijden, enz.) meer aan onze gezondheidszorg dient bij te dragen. Naast deze bevinding meent Bernts nog te kunnen constateren dat ouderen voornamelijk minder solidair zijn vanwege hun paternalistische instelling, terwijl bij mannen de voorkeur voor coöperatief arrangement voornamelijk de drijfveer is. Mensen die beter over de medische zaken zijn geïnformeerd zijn eveneens 'minder solidair'. Vele van de oorspronkelijke verwachtingen kwamen niet uit: de familiale instelling was zeer zwak vertegenwoordigd (in tegenstelling tot het door Bernts 'ontdekte' paternalistische arrangement), het oordeel over de (stijgende) kosten van gezondheidszorg, de artoriëntatie, en ook godsdienst kunnen nauwelijks worden gebruikt bij de predicties van het 'solidair gedrag'. Hij bepleit meer onderzoek naar zijn concepten van 'arrangementen', waarvan hij vindt dat zij overeenstemmen met de visies op de rechtvaardige verdeling en risicodeling van de grote politieke stromingen (liberalen: coöperatief arrangement, CDA: paternalistisch, sociaaldemocraten: familiaal, Groen Links: pragmatistisch).

Samenvattend: een belangwekkend proefschrift, goed aansluitend op de behoeften van onze tijd (al herinner ik mij een door een geograaf verricht onderzoek naar de verantwoordelijkheid voor eigen gezondheid in de vroege jaren vijftig: de kenmerken van weigeraars aan de tbc-voorlichting werden toen naar voren ge-

haald). In theoretisch en methodologisch opzicht geen uitblikker: met het vraagstuk van 'verdelende rechtvaardigheid' van de eerste hoofdstukken doet Bernts niet veel bij zijn onderzoek; hij haalt mijns inziens 'attitudes' en 'opinions' door elkaar (spreekt van 'attitudes over ...'); de keuze van zijn predictoren is toevallig (waarom bijvoorbeeld geen 'opleiding'?), de verbanden zijn niet zinvol geïnterpreteerd, al leenden de bevindingen zich ervoor (niet-rokers 'minder solidair'; in hoeverre is 'seks' tevens een indicator voor 'risico-dragend gedrag'? en 'leeftijd'?). Van echte schalenconstructie is nauwelijks sprake (eerste en tweede keuzen van 'arrangementen' konden voor ontvouwing gebruikt worden, interne schaalbaarheid van risico's is niet onderzocht, de correlatie tussen inkomsten en andere aspecten van SES is slechts gebruikt om één indicator te nemen). Over de bescheiden analyse hebben we reeds gesproken. Maar Rome werd niet in een dag gebouwd en Bernts nodigt zelf tot verder onderzoek naar zijn 'arrangementen.'

I. Gadourek

L.J.M. d'Anjou, A.P.J. Bernts (red.), Presteren en verdelen in Nederland, Over individuele belangen en maatschappelijke solidariteit. Boom, Meppel/Amsterdam, 1991.

In elke maatschappij bestaan ideologieën en regels die omschrijven wie recht heeft op wat en waarom. De rode draad in dit boek – waaraan negen auteurs een bijdrage leveren – bestaat uit de theorie van de industriële samenleving als prestatie-samenleving en het thema sociale rechtvaardigheid. Centrale toedelingenprincipes in die context zijn prestaties en zorg (behoeften). Deze principes zijn gelieerd met de thema's individu versus gemeenschap, contract tegenover solidariteit en terugtrekkende dan wel activerende overheid.

Doel van het boek is zoals d'Anjou in de inleiding stelt om door wetenschappelijke doordinking en empirisch onderzoek het feitelijke gehalte van de discussie rond prestatie en zorg en de daarmee samenhangende verdeling van lusten en lasten te verhogen.

Het boek bestaat uit drie delen. In het eerste analytische deel worden prestatie en zorg door Berting in een historisch en door de Jong in een internationaal perspectief geplaatst. Berting laat zien hoe het begrip 'individuele prestatie' in de loop van de tijd door verschillende groepen in de samenleving 'sociaal geconstrueerd' is en hoe prestatie en zorg zich verhouden in de ontwikkeling van de industriële samenleving. Zijn conclusie is dat door technisch-organisatorische ontwikkelingen vaak zodanige arbeid en arbeidsvoorwaarden geschapen zijn dat het individualistische prestatieprincipe in de industriële samenleving nooit een dominante plaats heeft gekregen. De analyse van de Jong sluit hierbij aan als hij constateert dat zelfs binnen de context van de onderneming de werking van het individuele prestatieprincipe twijfelachtig is. Uit zijn analyse in internationaal perspectief blijkt dat als universalistisch beschouwde prestatie- en zorgprincipes meestal binnen de grenzen van de nationale staat worden ingevuld. De invulling binnen verzorgingsstaten verbreidt zich niet of nauwelijks naar andere landen.

Het tweede deel gaat over het prestatieprincipe in de moderne wereld van arbeid en banen. Voorspellingen afgeleid uit de theorie van de industriële samenleving als prestatiesamenleving worden onderzocht, gerelativeerd en genuanceerd. Moelker onderzocht – op basis van inhoudsanalyse van personeelsadvertenties tussen 1955-1990 – de relaties tussen kwalificaties voor een baan en de beloning ervan. Hij constateert dat naast een ongelijkheid van beloningen ook ongelijkheid van kansen bestaat. De Witte en Steijn kijken naar de veranderingen in de inhoud van functies ten gevolge van technologische ontwikkelingen en de gevolgen daarvan voor de promotiekansen. In een volgend hoofdstuk stellen zij de vraag centraal in welke mate verschillen in klassepositie (arbeid- en marktsituatie van werknemers) leiden tot verschillen in opvattingen over sociale rechtvaardigheid. Berting sluit deel twee af met een verslag van onderzoek naar de vraag welke rol prestatie bij beloning en inkomensverdeling zou moeten spelen. Uit de laatstgenoemde onderzoeken blijkt dat verschillend gedacht wordt over wat als prestatie geldt en dat de opvattingen van Nederlanders over prestatie

een geringe overeenkomst laten zien met de ideaaltypische omschrijving van prestatie in de ideologie van de prestatiesamenleving.

In het derde deel staat zorg centraal. Het onderzoek van Bernts gaat over opvattingen over een rechtvaardige verdeling van gezondheidszorg en daarmee verbonden rechten en plichten. Riskant gedrag staat centraal. Houtman's onderzoek gaat ook over opvattingen over rechten en plichten, maar nu van werklozen. Hij bekijkt de relatie tussen werkloosheid, denkbeelden over arbeid en opvattingen over sociale rechtvaardigheid. De onderzoeken laten zien dat een meerderheid van de respondenten sanctiëring van riskant gedrag en van weigeren van passende arbeid rechtvaardig vindt.

Dit eerste gezamenlijke project van het onderzoekszwaartepunt 'Maatschappelijke transformatie en technologie' aan de Erasmus Universiteit Rotterdam verdient een positief oordeel. De rode draad en het doel van het boek komen goed uit de verf. Van belang is vooral de analyse van het beeld van de industriële samenleving als prestatimaatschappij en de uitwerking van de relatie theorie en onderzoek.

Een aantal vervolgactiviteiten liggen voor de hand. De redacteurs merken in hun epiloog zelf op dat het onderzoeksmateriaal heterogeen is. Ik zou er aan willen toevoegen: beperkt in tijd en ruimte. De theorie is slechts gedeeltelijk beproefd en beslaat een veel langere tijdsperiode dan de periode waarop het onderzoek zich richt (laatste decennia). Ook de relatie prestatie en zorg, en de relatie markt, staat en samenleving verdient nadere uitwerking. De redacteurs zien dat zelf ook in als ze opmerken dat prestatie en zorg, en de relatie markt, staat en samenleving zich in onderlinge samenhang ontwikkelen en dat de studie van deze samenhang van groot belang is voor de verheldering van de discussie over de transformatie van de Verzorgingsstaat. Geheel op het eind vragen de redacteurs aandacht voor burgerschap – als geheel van rechten en plichten voor een lid van een gemeenschap – als aanvulling op, of als alternatief voor de theorie van de prestatimaatschappij. Nadere uitwerking van deze gedachte lijkt mij zeer de

moeite waard. We zien dan ook met belangstelling het vervolg van het project tegemoet.

P.J. van Wijngaarden

Naomi Ellemers, Identity management strategies; the influence of socio-structural variables on strategies of individual mobility and social change.

In dit boek wordt verslag gedaan van een zestal experimenten. Het centrale onderwerp is de wijze waarop mensen hun status proberen te verbeteren, een doel waarvan wordt aangenomen dat vrijwel iedereen het nastreeft. Als theoretisch fundament wordt de sociale identiteits theorie (SIT) van Tajfel en Turner (1979) gebruikt, die veronderstelt dat mensen zich graag in positieve zin willen onderscheiden van anderen, en dat een mogelijke wijze om dit te bereiken het zich identificeren (en geïdentificeerd worden) met een hoge status groep is. Dientengevolge staan de volgende twee strategieën centraal: het als individu veranderen van groep (individuele strategie) en het als groep streven naar een hogere positie in de statushiërarchie (collectieve strategie). Hiermee zijn meteen twee belangrijke factoren geïmpliceerd: de (on)mogelijkheid als individu van groep te veranderen (permeabiliteit) en de (on)mogelijkheid om als groep van positie op de statusladder te veranderen (stabiliteit). Daarnaast zijn, omdat men zich ook als persoon in plaats van als groepslid kan profileren, persoonskenmerken van belang. Tenslotte wordt ook de legitimiteit van de statusstructuur, uitgesplitst naar individuele status (groepslidmaatschap) en groepsstatus, belangrijk geacht. Naast deze vier mogelijke determinanten van de strategie-keuze is ook de groepsstatus een belangrijke onafhankelijke variabele.

De belangrijkste afhankelijke variabele is de mate waarin men zich met de eigen groep identificeert (groepsidentificatie). Daarnaast wordt veelal gevraagd naar de satisfactie met de eigen positie, en die met de positie van de eigen groep. In de laatste twee studies komen ook gedragsmetingen aan bod, zoals de mate waarin men competitief gedrag t.a.v. de andere groep vertoont en

de mate waarin men de kans op individuele statusverbetering probeert te vergroten ten koste van de eigen groep. Enkele van de belangrijkste conclusies is a) dat mensen ertoe neigen zich sterker met de eigen groep te identificeren als deze een relatief hoge status heeft, b) dat permeabele groepsgrenzen dit status-effect versterken, c) dat in lage status-groepen personen met positief gewaardeerde persoonskenmerken zich minder met de groep identificeren, en, heel interessant, d) dat statusverbeteringsmogelijkheden tot ontevredenheid over de te verbeteren aspecten kan leiden, maar tegelijkertijd mensen kan verzoenen met die aspecten van de situatie die alternatieve wijzen van statusverbetering belemmeren.

Voor het overgrote deel gaat het hier om elegant en goed uitgevoerd experimenteel werk dat op toegankelijke wijze beschreven is. Toch een paar kanttekeningen. De procedure-secties zijn soms wat erg beknopt. Zo wordt op pagina 96 beweerd dat competitief gedrag t.o.v. de andere groep het maken van een minder plausibele keus inhield. Uit de beschrijving van de gedragsmeting in experimenten 5 en 6 wordt dit niet duidelijk; een voetnoot suggereert zelfs dat dit niet noodzakelijkerwijs het geval is. Wat ik verder als een duidelijk gemis ervaar, is dat er geen enkele correlatie tussen de diverse afhankelijkke variabelen wordt gerapporteerd. In experiment 1 wordt bijvoorbeeld geen correlatie tussen groepsidentificatie en tevredenheid met de prestatie van de groep gerapporteerd, en in de experimenten 5 en 6 niet tussen groepsidentificatie en de gedragsmetingen. Een laatste puntje: als het gaat om groepsidentificatie wordt bijna steeds gewerkt met factorscores van per experiment uitgevoerde analyses. Zoals de auteur zelf al opmerkt, wordt hierdoor het vergelijken van de resultaten van de verschillende experimenten bemoeilijkt (p. 96). Waarom dan toch hiervoor gekozen? Tot zover het experimentele werk en de beschrijving van de resultaten. Dan nu iets over het gekozen theoretische kader en de uitwerking ervan.

Door de SIT als uitgangspunt te nemen, wordt als enige reden voor het streven naar statusverbetering een meer positieve sociale identiteit verondersteld. Statusverbetering zal echter veel-

al ook materiële voordelen met zich meebrengen (in experimenten 5 en 6 bijvoorbeeld een betere kans op het winnen van een cake; zie ook Hirschman, 1970: exit, voice, and loyalty). De afweging positieve sociale identiteit versus materieel voordeel komt niet echt aan bod. Omgekeerd is de centrale variabele groepsidentificatie zodanig geoperationaliseerd dat deze eerder een (instrumentele) preferentie dan een daadwerkelijke vereenzelviging aangeeft. De hoogst ladinge vragen op de factor groepsidentificatie zijn vragen als: 'Wil je graag verder blijven werken met deze groep?' en 'Ben je blij dat je in deze groep terecht bent gekomen?' (Dit overigens opzettelijk; zie noot 4 op pagina 7). Een vraag die ik eerder verwacht zou hebben, is: 'Ben je bereid persoonlijk voordeel op te offeren ten gunste van je eigen groep?' Een dergelijk gedragseffect als gevolg van een groepsidentificatie-inductie is bijvoorbeeld te vinden in het werk van Wit en Wilke (1988, In: Van Knippenberg et al. (red.), *Fundamentele Sociale Psychologie*, deel 2).

Het gaat in deze studie veel meer om 'a willingness to identify (be identified) with'. Op deze wijze geoperationaliseerd zal groepsidentificatie sterk afhangen van het nut van het groeps-lidmaatschap voor het individu, ongeacht of dit nu berust op een positievere sociale identiteit of op materieel voordeel. Ook op andere punten wordt mijns inziens onvoldoende aandacht besteed aan het verschil tussen gevoelsmatige reacties en instrumenteel gedrag. Zo wordt in de introductie van experiment 3 gesteld dat als respondenten lid zijn van een zeer attractieve groep permeabele groepsgrenzen ertoe zullen leiden dat er sterke identificatie met de eigen groep plaatsvindt. Tegelijkertijd wordt in experiment 3 (als enige) de kans om van groep te veranderen afhankelijk gemaakt van de mate waarin men zich thuis voelt in de groep: groepsidentificatie wordt hiermee instrumenteel.

Een soortgelijk probleem betreft de factoren legitimiteit van groepstatus (exp. 5) en individuele status (exp. 6) (op dit punt verschil ik van mening met de auteur (zie p. 96)). Een illegitieme groepstatus lijkt gepaard te gaan met een grotere potentie van de groep om als geheel hogerop te komen (analoog een positief persoonskenmerk). Tegelijkertijd wordt op pagina 95 alleen

over gevoelens van solidariteit gesproken als gevolg van een illegitieme lage status. Het relatieve gemak waarmee de twee strategieën tot het beoogde doel leiden, wordt niet als een intermedierende factor genoemd. Tegen een dergelijke interpretatie wordt zelfs expliciet bezwaar gemaakt (p. 96). De argumentatie hiervoor is echter niet sterk. Eerstens wordt er (ten onrechte) vanuit gegaan dat 'nut' alleen op directe materiële opbrengsten is gebaseerd. Op de tweede plaats wordt beweerd dat door competitief gedrag t.o.v. de andere groep de kansen voor de eigen groep om een prijs te winnen afnemen. Dit blijkt niet duidelijk uit de gerapporteerde data (zie hierboven: plausibiliteit van keuzes). Tenslotte konden respondenten punten voor zichzelf houden, en daarmee tevens de kans dat de eigen groep een prijs zou winnen verkleinen. Het individu vergrootte hiermee echter tegelijkertijd z'n kans om in de hoge status groep, met een betere uitgangspositie voor het winnen van een prijs, terecht te komen. Kortom: een interessante en toegankelijk geschreven sociaal-psychologische studie waarvan sommige conclusies wat minder stevig onderbouwd zijn dan andere.

S. de Vries

Jan Rath, Minorisering; de sociale constructie van 'etnische minderheden'.

Rath's proefschrift begint met het formuleren van maar liefst negen ambitieuze vragen waar hij pas in zijn laatste hoofdstuk expliciet op terug komt. Rath zoekt naar een theoretisch verantwoorde verklaring van de 'positie van de etnische minderheden' in de samenleving. In hoofdstuk 2 bespreekt hij vier modellen: het etnische-groepenmodel, het kastenmodel, het koloniale model en het marxistische model. In Nederland wordt meestal het minderhedenparadigma gebruikt. Hierbij vallen de begrippen etnische groepen en verschil in cultuur samen. Het bezwaar hiertegen is dat men bij voorbaat uitgaat van cultuurverschillen waardoor mogelijke overeenkomsten met Nederlanders uit het zicht verdwijnen. Het Nederlandse minderhedenbeleid faalt omdat het op deze opvatting steunt, aldus Rath.

Het neo-marxistische model (hoofdstuk 3)

heeft meer te bieden. Rath kiest voor Miles' model waarbij vier begrippen centraal staan: (1) racialisering (fenotypische eigenschappen gaan sociale relaties structureren); (2) racisme; (3) institutioneel racisme; (4) ideologische articulatie (het samensmelten van ideologieën). Vervolgens bespreekt hij het onderzoek naar machtsvorming van migranten. Het gaat 'om de manier waarop onderzoekers (de) verschijnselen percipieren en verklaren' (p. 42).

In hoofdstuk 4 stelt de auteur dat het Nederlandse 'discours' over minderheden als minorisering kan worden gekenmerkt waarbij minderheden als 'non-conform' worden omschreven en als zodanig worden geproblematiseerd. De 'historische ontwikkeling van de (etnische) minorisering' wordt beschreven in hoofdstuk 5 (onder meer: de strijd tegen de onmaatschappelijkheid). Volgens Rath loopt de overheid voorop bij het aanwijzen van 'probleemgroepen'. Als bewijs hiervoor ziet hij – onder andere – het feit dat scholen meer faciliteiten krijgen van de overheid voor leerlingen uit etnische minderheden dan voor Nederlandse leerlingen. De auteur besluit dat de vragen die hij in hoofdstuk 1 aan de orde stelde als volgt kunnen worden beantwoord:

(1) Waarom mislukt het Nederlandse integratiebeleid? Antwoord: omdat de overheid er belang bij heeft deze groepen als probleemgroepen te blijven categoriseren en ze daarom een speciaal en soms 'gedepriveerd aandeel' geeft bij de verdeling van macht en goederen' (p. 242).

(2) Waarom worden de etnische minderheden als probleemgroep gekenmerkt? Antwoord: dit is het gevolg van een ideologisch proces dat weer het gevolg is van een dalende economische conjunctuur.

(3) Waarom hebben etnische minderheden geen macht? Antwoord: omdat ze deze macht niet krijgen toebedeeld, waarbij de ideologie van 'hun andere cultuur' als verantwoording dient.

(4) Waarom is er geen emancipatiebeweging voor minderheden? Antwoord: omdat de heersende ideologie (van anders-zijn) is geïnternaliseerd door migranten.

(5) Dragen categoriale voorzieningen bij tot machtsvorming? Antwoord: nee. Een additioneel probleem is dat de leden van deze categoria-

le voorzieningen belang hebben bij deze situatie.

(6) Waarom bemoeit de overheid zich met de positie van migranten? Antwoord: 'De bemoeienis van de overheid komt voort uit haar streven de dominante produktiewijze op gang te houden (p. 244). De aanwezigheid van 'probleemcategorieën' kan deze produktiewijze verstoren.

(7) Waarom leveren onderzoekers van etnische minderheden geen bijdrage aan theorievorming. Antwoord: omdat zij gesubsidieerd worden door de overheid.

(8) Hoe kan men racisme verklaren? Antwoord: vanuit de heersende ideologie die de huidige verdelingsmechanismen verantwoordt.

(9) Waar ligt het primaat van de sociale positie van migranten, bij hun cultuur of hun klasse? Antwoord: bij hun klasse.

Het proefschrift van Rath leest niet gemakkelijk en de vele redeneringen zijn vaak moeilijk te volgen. Positief is de kritiek op de neiging van velen om bij alles wat etnische minderheden betreft te wijzen op de cultuur en het cultuurverschil zonder zich af te vragen wat cultuur is en welke verschillen er zijn met onze cultuur. Er worden echter ook vele onderwerpen aangeroerd en vele redeneringen aangenomen zonder enige poging tot empirische ondersteuning. Het mislukken van het integratiebeleid wordt niet of nauwelijks besproken of beargumenteerd. Van belang is bijvoorbeeld het feit dat de immigratie nog altijd voortduurt. Het beleid dat tien jaar lang is gericht op de toen aanwezige groep kan niet worden geëvalueerd aan de hand van de groep die er nu is en al weer vele malen groter is. Het woningmarktbeleid kan bijvoorbeeld niet als mislukt worden beschouwd.

Gesuggereerd wordt dat het minderhedenbeleid is mislukt als gevolg van het mislukken van het onderzoek. Is er zo'n rechtstreekse lijn van onderzoek naar beleid? Ik denk van niet. De relatie onderzoek/beleid is gecompliceerd en er wordt wel erg gemakkelijk over gesproken.

De relatie tussen de conclusies en de daaraan voorafgaande hoofdstukken werd mij niet geheel duidelijk.

Het werk van één (complotterende?) overheid komt duidelijk naar voren (ook al wordt ergens gezegd dat die er niet is). Wanneer de overheid meer geld uitgeeft aan etnische minderheden dan

aan Nederlanders dan wordt zelfs dat tegen haar gebruikt (zie hierboven). De overheid kan het dus nooit goed doen.

Rath behandelt nauwelijks de vraag naar de empirische basis van de theorieën die hij bespreekt. Tevens klaagt hij over het feit dat veel onderzoek geen theorie bevat en legt hij de schuld vooral bij de overheid als opdrachtgever. Eén mogelijk antwoord op de vraag naar de beperkte theorievorming in het minderhedenonderzoek is dat veel van dit onderzoek kwalitatief is. Dergelijk onderzoek leent zich minder tot theorieoetsing of -vorming omdat het moeilijk is om relaties te bestuderen en een theorie nu eenmaal relaties tussen begrippen legt.

Raths boek is vooral een boek over ideologieën geworden en minder een boek over minderheden zelf, hun positie, problemen en dergelijke. Het gevaar hierbij is dat het vooral de neo-marxisten kan overtuigen.

Marianne Junger

* H.B. Entzinger, Etnische minderheden, stedelijke armoede, gettovorming. *Sociologische Gids*, jrg. 38, 1991.

Hans Moerland, Winkeldiefstal, een te riskante zaak? Gouda Quint, Arnhem. Ook verschenen als proefschrift Rotterdam, 1991, 342 p.

Hoe effectief kan de overheid winkeldiefstal tegengaan? Deze vraag is voor Hans Moerland aanleiding geweest voor een langdurig onderzoek naar de voorspelbaarheid van winkeldiefstal op basis van een door hem concreet uitgewerkt rationele keuze model. Klanten plegen slechts winkeldiefstal als dat in een of andere zin meer oplevert dan het nalaten van die winkeldiefstal. In het door Moerland gebruikte model schatten ze de (subjectieve) kans op negatieve gevolgen van hun winkeldiefstal en waarden ze die gevolgen. Er zijn verschillende soorten negatieve gevolgen, met name morele problemen, afkeur van significante anderen, confrontatie met andere klanten, confrontatie met winkelpersoneel en strafrechtelijke gevolgen. De probleemstelling die Moerland uiteindelijk op pagina 115 formuleert is '(...) de vraag in hoeverre

bepaalde onderdelen of componenten van de verwachte waarden met betrekking tot het gedragsalternatief winkeldiefstal het daadwerkelijk plegen ervan voorspellen'.

Voor het onderzoek is een aselechte steekproef getrokken van de bevolking (15-55 jaar) in een aantal Rotterdamse wijken. Het onderzoek beperkt zich verder grotendeels tot diefstal in een beperkt aantal supermarkten in die wijken. De respondenten zijn twee maal ondervraagd in twee jaar. De waarderingen van de respondenten van de risico's en gevolgen van het plegen winkeldiefstal van de eerste meting worden vergeleken met de gegevens over winkeldiefstal (self report) van de tussenliggende periode. Naast een grote nonresponse (70%) en een sterke oververteenwoordiging van vrouwen valt op dat slechts 16 van de 569 respondenten een of andere vorm van winkeldiefstal over twee jaar opgeven.

Het onderzoek levert niet op wat Moerland waarschijnlijk had gehoopt. Hoewel de auteur probeert nog wat nuancering aan te brengen is de algehele conclusie toch dat er nauwelijks enig verband bestaat tussen de waarderingen en het concreet plegen van winkeldiefstal. Moerlands meest opzienbarende conclusie is uiteindelijk dat strafrechtelijke sancties geen invloed hebben op winkeldiefstal zodat een verdergaande strafrechtelijke aanpak van winkeldiefstal waarschijnlijk geen zin heeft.

Het proefschrift is in theoretisch opzicht met name interessant door de consequente toepassing van de rationele keuze benadering op winkeldiefstal. Moerland bekijkt in zijn onderzoek alleen afwegingsargumenten die verwijzen naar de individuele kosten van winkeldiefstal voor de potentiële winkeldief. De mogelijke baten, zoals de waarde van gestolen goederen of een hogere status van jongeren in de eigen peergroup, laat hij buiten beschouwing. Moerland constateert zelf achteraf dat dat waarschijnlijk niet terecht is.

Methodologisch gezien zit het onderzoek onevenwichtig in elkaar. Het lijkt wel of de auteur zich heeft vastgebeten in een paar goede ideeën maar het overzicht heeft verloren. Zo wordt bijvoorbeeld veel energie besteed aan een precieze definitie van winkeldiefstal. Na uitgebreid voor-

werk definieert Moerland uiteindelijk winkeldiefstal als het bewust niet betalen (nu en in de toekomst) voor in bezit genomen te koop aangeboden goederen. Dat moet daarbij gebeuren tijdens de openingsuren, het personeel mag er niet bij betrokken zijn en de klant moet proberen met de goederen de winkel te verlaten. De winst die Moerland in methodologisch opzicht met deze precisie boekt, wordt echter even later weer weggegooid. Vanwege de lage self report cijfers over winkeldiefstal, hanteert Moerland de scores op de vraag hoe goed mensen zich kunnen voorstellen dat ze een winkeldiefstal in een supermarkt zouden plegen als een (onnauwkeurige) proxy variabele voor winkeldiefstal gebruikt. Alleen al de presentatie daarvan maakt zijn eerdere betoog voor precisie ongeloofwaardig.

Eenzelfde gebrek aan evenwicht zien we ook bij de steekproeftrekking. Moerland kiest voor een aselechte bevolkingssteekproef over de wijken waarin de onderzochte winkels liggen. Een vooronderzoek wordt gebruikt voor een uitgebreide analyse van responsegedrag. Het blijft echter onduidelijk waarom gekozen is voor een bevolkingssteekproef. Waarom zou men willen generaliseren naar de Nederlandse bevolking? Het ging immers om het verklaren/voorspellen van het gedrag van winkelend publiek en het ligt daarom meer voor de hand om te generaliseren naar andere (soorten) winkels en andere (soorten) personen die winkelen. Een steekproef onder het winkelend publiek (meestal geen afspiegeling van de bevolking) lijkt dan ook meer voor de hand te liggen. Overigens, waarom zijn niet meer jongeren benaderd? Tenslotte is winkeldiefstal bij jongeren heel wat populairder dan bij ouderen.

Merkwaardig is tenslotte de grote aandacht voor de dataverzameling (design, vragenlijst) tegenover een slordige analyse, zoals het onterecht gebruiken van correlationale analyses en het niet controleren van de analyse voor belangrijke achtergrondvariabelen (seks, leeftijd en winkels). Wellicht heeft de auteur meer gedaan dan hij vermeldt maar zijn proefschrift roept gemengde gevoelens op.

'Winkeldiefstal, een te riskante zaak?' is geschreven in een redelijk leesbare stijl. De vele

uitbreidingen en de vele onderzoekstechnische details onderbreken te veel de lijn van het verhaal en horen in een bijlage thuis. Jammer is dat een beschrijving van de respondenten, de wijken en de betreffende winkels ontbreekt zodat voor de lezer in de lucht blijft hangen over wie dit onderzoek nu gaat. De kans bestaat daarom dat lezers halverwege het gevoel krijgen niet meer te weten waarom ze het boek aan het lezen zijn.

Chris Baerveldt

M.P. Wolsink, Maatschappelijke acceptatie van windenergie. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Amsterdam: Thesis, 1991, 237 p.

Sinds de energiecrisis van 1973 staat windenergie weer in de belangstelling als duurzame energiebron. De toepassing van duurzame energiebronnen zal op de langere termijn een grote bijdrage moeten leveren aan de energievoorziening. Studies hebben aangetoond dat een bijdrage van 15 à 20% in het midden van de volgende eeuw zeer wel haalbaar is.

Eén van de belangrijkste belemmeringen om tot de plaatsing van windturbines over te gaan is volgens de in de stichting Windplan verenigde energiebedrijven, het tekortschieten van bepaalde bestaande turbines op het gebied van betrouwbaarheid en kostprijs. Een gezamenlijk initiatief van de afnemers van windturbines kan leiden tot een grotere serieproductie, waardoor de kwaliteit kan toenemen en de kostprijs kan afnemen. Bij de daadwerkelijke invoering van windenergie blijken naast technische en economische problemen tevens bestuurlijke en organisatorische problemen te bestaan. Burgers die, al dan niet in coöperatief verband, zelf een windturbine willen plaatsen, krijgen van de elektriciteitsbedrijven vaak een lage prijs voor de geproduceerde elektriciteit of hebben problemen met de bouwvergunning of het bestemmingsplan. Als met name de energiebedrijven een aantal windturbines willen plaatsen, stuiten zij op weerstand van de grondeigenaren of de betrokken gemeenten of van de plaatselijke bevolking. Vooral op dit laatste probleem richt Maarten Wolsink zich met zijn, in boekvorm verschenen, proefschrift

'Maatschappelijke acceptatie van windenergie; houdingen en oordelen van de bevolking'. In dit proefschrift tracht hij een beschrijving te geven van de houding van omwonenden van (toekomstige) windmolen-locaties en hun eventuele verzet. Op basis van een probleemschets rondom de herinvoering van windenergie, de relatie tussen windenergie en het milieu en een overzicht van de literatuur met betrekking tot windenergie zijn de theoretische uitgangspunten voor het promotie-onderzoek geformuleerd. De zeer gedegen onderzoeksopzet middels vergelijkende kwantitatieve studies verspreid over een groot aantal verschillende locaties en soorten windenergieprojecten levert mogelijkheden tot generalisaties. De resultaten zijn totstandgekomen via zeer grondige statistische analyse en leiden tenslotte tot aanbevelingen omtrent de communicatie met de bevolking in het kader van de plaatsing van windturbines.

Om de houding van de bevolking en het eventuele verzet tegen lokale windturbines te beschrijven en te verklaren maakt hij gebruik van het bekende attitude-gedragsmodel van Fishbein. In deze theorie worden verwachtingen over mogelijk optredende gevolgen gecombineerd met de waardering van die gevolgen. Dit leidt tot een attitude (houding), hetgeen weer leidt tot gedrag. De achtergronden van en ervaringen met deze theorie worden grondig behandeld. Het model is in sociaal-psychologisch onderzoek veelvuldig toegepast, vaak met succes. Het functioneert echter lang niet altijd probleemloos. Wolsink behandelt deze problemen ook. Eén van de problemen waar ook hij niet voldoende uitkomt, is de relatie tussen houding en gedrag. De houding van mensen kan slechts onder zeer specifieke voorwaarden een directe verklaring geven voor het uiteindelijke gedrag. De houding over een algemeen onderwerp is, volgens Fishbein, geen goede voorspeller voor een specifiek soort gedrag. Toch probeert Wolsink het verzet tegen de komst van een windturbine in de eigen omgeving te verklaren door de algemene attitude ten opzichte van windenergie. Dit is een manco van het door hem gebruikte model, een model dat in de uiteindelijke analyse het verzet van omwonenden niet afdoende blijkt te kunnen verklaren.

Het onderzoek geeft wel een goed beeld van

de ideeën van de Nederlandse bevolking over windenergie. Verreweg het grootste deel is positief over het toepassen van windenergie in het algemeen. Deze algemene houding wordt bepaald door een zestal dimensies: de milieuvoordelen van windenergie, de veranderingen in het landschap, de hinder van de natuurlijke leefomgeving, de mogelijke storingen van voorzieningen, de eventuele daling van de elektriciteitsprijs en de decentralisatie van de elektriciteitsvoorziening. Uit de statistische analyse blijkt vooral dat de verwachtingen over de visuele effecten op het landschap de uiteindelijke windenergie-attitude verklaren. Bij de manier waarop deze conclusie getrokken wordt, moeten enige kanttekeningen worden geplaatst. De attributen zijn op drie verschillende manieren gemeten: via open vragen, via gesloten vragen en volgens het 'construction by aspects model'. Dit laatste model blijkt niet te voldoen. De eerste twee methoden voldoen wel. Zij leveren echter verschillende resultaten op. Wanneer de respondent zelf de belangrijkste factoren mag noemen, blijkt het milieu-aspect het hoogst te scoren. Wordt hij of zij gedwongen over elk aspect een mening te geven (dus ook over aspecten waar nooit aan gedacht is), dan blijkt het landschap de belangrijkste factor te zijn. Wolsink heeft zoveel geloof in causale statistische analyses en kwantitatieve meetmethoden, dat hij kiest voor de laatste verklaring. Hiermee wordt de respondent wel heel sterk in het keurslijf van de theorie en de statistiek gedwongen. Enige discussie over validiteit en betrouwbaarheid zou hierbij op z'n plaats zijn.

Zoals kan worden verwacht, verandert de houding over windenergie als mensen geconfronteerd worden met windturbine-plannen bij hen in de buurt. Na de introductie van de plannen wordt de algemene attitude kritischer en ontstaat er met name meer behoefte aan regulering. Allerlei ideeën over onder andere hinder en aantasting van het landschap worden niet relevant gevonden zolang er geen turbines in de buurt geplaatst worden. Pas na plaatsing worden deze relevant. Dan gaat men nadenken of een windturbine het landschap ontsiert of geluidshinder veroorzaakt. Nadat de windmolens zijn geplaatst, treedt weer een verbetering op in de houding. Het gemiddelde niveau van de attitude is dan vrijwel gelijk

aan het niveau op plaatsen waar van plannen voor het bouwen van windturbines geen sprake is.

Dat de houding ten opzichte van windenergie verandert als er molens in de omgeving worden geplaatst, zal niemand verbazen. Hiervoor wordt, vooral door beleidsmakers, vaak als verklaring het 'Not In My Back Yard'-syndroom (NIMBY) gegeven: de betrokkenen zijn wel voorstanders van windenergie maar willen de windturbines niet in hun eigen buurt hebben. Wolsink gaat uitgebreid in op deze 'commonsense'-verklaring. Hij rekent hierbij af met de wat al te gemakkelijke manier waarop het NIMBY-syndroom ter verklaring van allerlei weerstanden binnen bevolkingsgroepen wordt gebruikt. De algemene tegenstelling tussen een collectief en een persoonlijk belang blijkt in veel variaties op te kunnen treden. De plaatsing van windturbines kan het best beschreven worden aan de hand van het zogenaamde 'vrijwilligersdilemma'; iedereen vindt dat een collectief goed geproduceerd moet worden, maar niemand biedt zich vrijwillig aan om de individuele nadelen te dragen. Vanuit het empirisch materiaal toont Wolsink aan dat dit NIMBY-syndroom weliswaar bestaat bij de plaatsing van windmolens, maar een te zwakke verklaring vormt voor de weerstanden tegen de plaatsing van windturbines. De algemene houding ten opzichte van windenergie levert een veel betere verklaring voor de weerstanden tegen plaatsing.

De vraagstelling van het afsluitende hoofdstuk is in hoeverre de resultaten van het onderzoek mogelijkheden bieden om iets aan de problemen met de acceptatie van nieuwe windturbines te doen. In een afdoende beantwoording van deze vraag is Wolsink niet geheel geslaagd. Het slot van het proefschrift is met name een aaneenrijgen van bekende, losstaande theorieën gebleven, zonder een duidelijke terugkoppeling naar het empirisch materiaal. De aanbevelingen die Wolsink vanuit zijn proefschrift doet, zijn gericht op de communicatie met de bevolking rondom de introductie van windenergie. Deze aanbevelingen zijn erg obligaat. Met name het zeer interessante hoofdstuk 8, waarin de relaties tussen oordelen, attitudes en het verzet tegen turbines wordt behandeld, moet toch een uitgangs-

punt kunnen vormen voor Wolsink om een verdergaande bijdrage te leveren aan de theorie rondom attitudevorming. Als Wolsink hier dieper op was doorgegaan, dan zou zijn proefschrift van groter belang zijn geweest voor geïnteresseerden op het gebied van de attitudevorming en de relatie tussen attitude en gedrag. Ook voor beleidsmakers is dit proefschrift geen absolute must. Het biedt ondanks de beleidsrelevante vraagstelling en de beleidsgerichte aanbevelingen voor beleidsmakers slechts beperkte oplossingen in het kader van de plaatsingsproblematiek.

Arjen Buijs
Sacha Silvester

Jaak Billiet, Ann Carton en Rik Huys, Onbekend of onbemind? Een sociologisch onderzoek naar de houdingen van de Belgen tegenover migranten. Sociologisch Onderzoeksinstituut, K.U. Leuven, 1990, 301 p.

Dit rapport uit mei 1990 handelt over een onderzoek van eind 1989 en werd opgesteld naar aanleiding van een opdracht van de Belgische regering uit april van dat jaar. De schrijvers hopen dat het boek ook te gebruiken is in het onderwijs van onderzoeksmethoden aan studenten sociologie. De lezerswijzers en zorgvuldige uitleg van stappen in het onderzoeksproces geven ook een algemener publiek eveneens toegang. De taal is geen belemmering, ook niet voor niet-Vlamingen als ze eenmaal hebben begrepen dat 'terug' ook 'weer' kan betekenen ('Terug typisch voor de grootstad ...').

In een kort inleidend hoofdstuk – het overzicht van theoretische verklaringen van etnocentrisme vergt slechts zes bladzijden – wordt het conceptueel model ontwikkeld en de opzet en terminologie van de vragenlijst verantwoord. Uitvoerig wordt in het tweede hoofdstuk de planning en het verloop van het veldwerk beschreven. In België heeft dat te maken met verschillende talen, verschillende politieke partijen en ook verschillende concentraties van allochtonen. Naast regionale steekproeven voor Vlaanderen, Wallonië en Brussel zijn inwoners geëquipeerd van twee contrastplaatsen: Borgerhout

(onder de rook van Antwerpen) en Genk. Beide plaatsen hebben een hoog percentage allochtonen, maar er zijn grote verschillen in immigratiegeschiedenis, herkomstlanden en concentratie in wijken.

Naast de ruimtelijke diversiteit manifesteert zich in het veldwerk een tijdsbreuk op 1 november 1989. Er is dan naar aanleiding van rechtszaken en het al of niet accepteren van hoofddoeken van Islamitische meisjes op school enige tijd in de media veel aandacht voor het 'migranten-vraagstuk'. De na 1 november ondervraagden blijken negatiever te staan tegenover vooral Turken en Marokkanen dan de eerder geëquipeerden. Het derde hoofdstuk plaatst de drie regio's en twee contrastplaatsen naast elkaar bij de rapportage van antwoorden op een breed scala gesloten en open vragen over allochtonen. Het gaat niet primair om algemene beelden en imago-oordelen. Uitvoerig is gevraagd naar concrete ervaringen en oordelen over reële beleidsopties. Er is aandacht voor differentiatie in houdingen tegenover verschillende groepen allochtonen en in de bespreking van de bevindingen wordt herhaaldelijk gerefereerd aan feitelijke verschillen tussen de regio's en plaatsen. Kortom, het gaat de onderzoekers niet slechts om de meting van xenofobie als een min of meer universele houding. Dat is wel meer het geval in het vierde hoofdstuk waarin gezocht wordt naar sociale en culturele determinanten en partijkouze-effecten van de weerstand tegen allochtonen. In het vijfde hoofdstuk wordt de studie afgesloten met een samenvattende interpretatie en beleidsaanbevelingen.

In dit boek is een mooi evenwicht gevonden tussen leesbaarheid, wetenschappelijke verantwoording en beleidsgerichtheid. Ook een geslaagd compromis heeft per definitie gebreken vanuit een specifiek gezichtspunt. Zowel een methodoloog als een geïnteresseerde leek kan vraagtekens plaatsen bij de overdaad aan driedimensionale grafieken of bij de loglineaire analyses met hun lange aanloop, de empiristische selectie van modellen, de gemengde presentatie van percentages en kansverhoudingen en de wat casuïstische interpretaties.

Maar er zijn ook bezwaren die geen onvermijdelijke concessies betreffen. Mijn eerste be-

zwaar is normatief en heeft te maken met de beleidsgerichtheid. Er wordt soms te uitsluitend en soms te tactisch geredeneerd vanuit het eerbare perspectief van de vergroting van de acceptatie van allochtonen. Het is lichtzinnig om een analyse van partijvoorkeuren in te leiden met de motivatie dat de relatie met de houding tegenover migranten 'beleidsmatig rechtstreeks van belang' (p. 180) zou kunnen zijn; de aanbevelingen voor meer 'impliciet' overheidsbeleid ten gunste van allochtonen (p. 220 e.v.) en voor 'de nodige voorzichtigheid' bij de informatievervalsing door de media (p. 227 e.v.) zijn gladde politieke formuleringen en overigens niet gebaseerd op het onderzoek. Mijn tweede grote bezwaar betreft de relatie tussen de tekst en de gepresenteerde analyses. Het verhaal beweegt zich vaak op het micro-niveau van individueel samenhangende kenmerken waar tabellen en grafieken uitsluitend op het geaggregeerde niveau van regio's, plaatsen en partijen relaties tonen. Misschien is gekozen voor de macro-presentatie om toekomstige onderzoekers de risico's van ecologische fouten uit te leggen, de toegankelijkheid voor beleidsmakers en het publiek lijkt me hier geen steekhoudend argument.

Het rapport signaleert tal van opmerkelijke patroonverschillen in percentages en scores van de regio's en contrastplaatsen. De ongelijke verhoudingen tussen vreemdelingenhaat (hoog in Brussel en Borgerhout) en zelfingenomenheid (hoog in Vlaanderen), of tussen positieve en negatieve ervaringen en omvang van contacten, zijn hoogst interessant als het gaat om theorieën over etnocentrisme en inzicht in de diversiteit aan feitelijke relaties tussen allochtonen en autochtonen. Helaas vinden bij deze signaleringen geen vervolganalyses op micro-niveau plaats. Men kan ook betreuren dat er nog zo weinig systematisch is gedaan met de contrastplaatsen. Deze beperkingen dwingen echter ook respect af: er is voorrang gegeven aan een zorgvuldige verantwoording van de dataverzameling boven het 'scoren' met interessante analyses. Deze degelijkheid en integriteit in combinatie met een beleidsgerichte snelheid van rapportage en met behoud van toegankelijkheid maken het boek voorbeeldig voor empirisch onderzoek met behulp van opinie-surveys. Het hier besproken

boek doet uitzien naar verder onderzoek met de contrastplaatsen en ook naar de clusteranalyses die de onderzoekers zich blijkens de inleiding hebben voorgenomen om te komen tot de onderscheiding van typen respondenten. Het boek geeft aanleiding eerder een verdere differentiatie en contextuele inbedding van instellingen tegenover allochtonen te verwachten dan de perfectie-nering van voornamelijk met attitudeschalen gevulde algemene verklaringsmodellen. Dat is een aantrekkelijk perspectief.

Paul Dekker

M.C. Meijvogel, Geen kruimels tussen de boeken – Schooltijden, overblijven en de ontwikkeling van buitenschoolse opvang in Nederland, Vuga, 1991, 321 p.

In haar vorig najaar verschenen proefschrift stelt M.C. Meijvogel het probleem van overblijven en buitenschoolse opvang in Nederland aan de orde. Dat er inderdaad sprake is van een probleem blijkt al onmiddellijk in de inleiding als we lezen dat ook op dit terrein de bureaucratische verkokering heeft toegeslagen: overblijven in termen van de onderwijswetgeving valt onder de verantwoordelijkheid van het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, terwijl buitenschoolse opvang, zowel in het schoolgebouw als daarbuiten, valt onder de verantwoordelijkheid van het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur. Meijvogel kiest als probleemstelling enerzijds de vraag hoe het beleid ten aanzien van overblijven en buitenschoolse opvang tot stand is gekomen en anderzijds de inhoudelijke resultaten van dat beleid. Deze dualiteit kenmerkt weliswaar de brede oriëntatie van de auteur, maar vormt tegelijkertijd de zwakte van het boek. Het eerste deel van de probleemstelling is bij uitstek interessant voor politologen en bestuurskundigen, terwijl het tweede deel vooral onderwijskundigen, sociologen en psychologen zal interesseren. Een concrete doelgroep voor de totale dissertatie lijkt echter minder gemakkelijk aan te wijzen, zij het dat de analyse van de toestand van het beleid af en toe ook de vooral inhoudelijk geïnteresseerden aardige 'doorkijkjes' biedt.

In het kader van een achtergrondschets bespreekt de auteur eerst de organisatie van buitenschoolse opvang, gerelateerd aan de geldende schooltijden, zowel in Nederland als in de overige landen van de Europese Gemeenschap. Van Europese eenheid is nog lang geen sprake: de Duitse en Britse overheid laten de verantwoordelijkheid voor buitenschoolse opvang geheel voor rekening van het particuliere initiatief (van ouders), terwijl de Deense overheid een bijna compleet 'dekkende' voorziening heeft gecreëerd. De overige conclusies die naar aanleiding van de 'landenstudies' worden getrokken, blijven vaag ('... lijkt het ook niet uitgesloten dat ...') en missen een adequate motivering.

Vervolgens worden enkele resultaten van bestaand – ook buitenlands – onderzoek besproken, waarop zal worden voortgebouwd en die 'in de Nederlandse situatie (zullen worden) getoetst' (p. 61).

De achtergrondschets wordt besloten met een beschrijving van het 'barrièremodel' uit de 'agendabouwmethode' uit de politicologie/beleidswetenschappen, dat gebruikt wordt om de levensloop van respectievelijk 'schooltijden en overblijven' en 'buitenschoolse opvang' als politieke issues te analyseren. De agendabouwmethode wordt gebruikt om na te gaan hoe een bepaald issue in de publieke discussie danwel op de politieke agenda belandt (via de media, via partijpolitieke programma's enz.). Het barrièremodel verdeelt de levensloop van een issue in verschillende trajecten. Na elk traject ligt een nieuwe hobbel die al dan niet genomen wordt en waar een issue op weg naar de beleidsagenda kan sneuvelen.

Met behulp van dit model laat Meijvogel vervolgens zien hoe respectievelijk de issues 'schooltijden en overblijven' en 'buitenschoolse opvang' op de beleidsagenda zijn gekomen (hfst. 6 en hfst. 11). Ten aanzien van 'schooltijden en overblijven' geldt dat dit onderwerp vooral op de agenda belandde als gevolg van de publieke discussie, met name geëntameerd door de beweging 'Tijd voor School' die een produkt was van de vrouwenbeweging van het begin van de jaren zeventig en die onder meer ijverde voor een continuïteit. Dit werd vergemakkelijkt door de schijnbare overzichtelijkheid van het probleem

en de mogelijke oplossing: de emancipatie van vrouwen werd bevorderd door in de Wet op het basisonderwijs (WBO) het zogenoemde 'overblijfsartikel' op te nemen dat scholen verplicht overblijfsvoorzieningen aan te bieden. 'Buitenschoolse opvang' verscheen daarentegen op de beleidsagenda zonder al te veel publieke druk en vooral op initiatief van de beleidsmakers en -voorbereiders zelf. Het beleid inzake schooltijden en overblijven en dat inzake kinderopvang resulteerden vrijwel automatisch in het 'bijprodukt'-issue 'buitenschoolse opvang'.

De resterende hoofdstukken (7 t/m 10 en 12 t/m 15) behandelen het tweede deel van de probleemstelling, te weten de inhoud en het succes van het beleid. Informatie hierover is – wat betreft opvang op school – verkregen via onderzoek onder scholen en ouders, zowel voor als na de invoering van de WBO. Opmerkelijk daarbij is de betrekkelijk geringe bereidheid tot medewerking bij scholen in de grote steden en de lage respons onder ouders in diezelfde steden. Meijvogel noemt als verklaring het hogere percentage allochtone leerlingen.

De enquêtes leveren een uitgebreide scala aan informatie op met betrekking tot het bestaan van opvang, de organisatie ervan en de aan de opvang verbonden problemen. Daarbij wordt in veel gevallen een onderscheid gemaakt naar regio's en signatuur van de school. De schoolenquêtes leiden onder meer tot de conclusies dat 1. de WBO (nog) niet heeft geleid tot een gelijkmatige verdeling van opvang tussen de middag over regio's en scholen van verschillende signatuur, 2. sinds 1981 duidelijk sprake is van toename van overblijfsvoorzieningen (in 1988: bij 69,3% van de scholen) en 3. door het ontbreken van een financieringsregeling in de WBO de opvangvoorzieningen veelal een niet-professioneel karakter kennen. Op het punt van behoeften van en gebruik door ouders springen als conclusies in het oog dat 1. de eigen (toekomstige) activiteiten in sterkere mate bepalend zijn voor de behoefte aan opvang dan in 1981, terwijl verkeersdrukte en school-huisafstand lager scoren, 2. vooral de incidentele behoefte aan opvang, die in 1981 nog ongeveer even groot was als de structurele behoefte, is gestegen, 3. sinds 1981 het percentage ouders dat opgeeft dat geen enkele vorm van op-

vang beschikbaar is, is teruggelopen van 40% naar 22%, 4. gemengde financiering (overheid plus ouders – naar draagkracht) de voorkeur geniet, en 5. gezinnen waarvan ten minste één ouder part-time werkt de grootste behoefte aan opvang (in en buiten school) hebben. Gezinnen met twee full-time werkende ouders hebben behoefte aan opvang zowel voor als na school als tussen de middag en regelen, vooral voor de naschoolse opvang, zelf een alternatieve voorziening.

De inhoud van de buitenschoolse opvang wordt besproken aan de hand van diverse rapporten en onderzoeksverslagen. Als belangrijk manco schetst Meijvogel het gebrek aan reflectie op de relatie tussen het buitenschoolse activiteitenaanbod en ontwikkelingspsychologische inzichten. Buitenschoolse opvang kent immers een aantal inherente problemen, zoals het opvoeden tot zelfstandigheid versus bescherming en vrije tijd doorgebracht in groepsverband versus leren. Bij het organiseren van buitenschoolse opvang moet ten aanzien van deze vraagstukken een weloordacht standpunt worden ingenomen.

Een deel van de empirische analyses in deze hoofdstukken wordt in relatie gebracht met eerder geformuleerde hypothesen. Deze hypothesen hebben een sterk 'common sense'-karakter en missen een hechte theoretische fundering. Adequate toetsing is mede daardoor niet eenvoudig. Bovendien wrekt zich in een aantal gevallen de beperking van bivariate analyse ten opzichte van multivariate analyse. Bij de verklaring van bijvoorbeeld de behoefte aan en het gebruik van opvang tussen de middag, waarover voldoende data beschikbaar lijken, zou multivariate analyse interessante aanvullende informatie kunnen opleveren.

Tegenover dit minpunt staat als pluspunt dat 'Geen kruimels tussen de boeken' een schat aan informatie oplevert over de totstandkoming van diverse vormen van opvang, over het huidige aanbod, de behoefte aan opvang en over de gebruikers. Al met al is het proefschrift van Meijvogel een zeer leesbaar werk (zij het dat er sprake is van flinke verschillen tussen de hoofdstukken) dat ruimschoots de categorie 'kruimelwerk' overstijgt.

J.J. Schippers

O. Schreuder en L. van Snippenburg (red.), Religie in de Nederlandse samenleving, De vergeten factor Ambo, Baarn, 1990, 184 p.

Deze bundel bevat een inleiding en zeven artikelen, die de neerslag vormen van het godsdienstsociologisch onderzoek van de MAREN-groep (Maatschappij en religie in Nederland), een nationaal researchprogramma waarbinnen een aantal godsdienstsociologen van verschillende Nederlandse universiteiten hun onderzoek op dit terrein hebben gebundeld. Het onderzoek toont aan, dat de stelling dat Nederland fundamenteel geseculariseerd zou zijn, gerelativeerd moet worden, en dat religie ten onrechte als een vergeten factor wordt beschouwd.

In de eerste bijdrage bespreekt O. Schreuder de religieuze traditie in de jaren tachtig voor de Nederlandse bevolking als geheel. De gegevens zijn gebaseerd op de resultaten van nationale surveys die gedurende ruim tien jaar door Nijmeegse onderzoekers werden gehouden. Uit dit onderzoek komt naar voren, dat religieuze overtuigingen nog steeds invloed hebben op het gedrag van mensen. Deze invloed gaat in een traditionele richting.

In het tweede artikel neemt J. Peters de verschillende varianten van de Nederlandse religieuze traditie onder de loep. Hij constateert een duidelijke tweedeling van confessionele culturen. De scheidslijn loopt niet tussen katholieke en protestant, maar tussen katholieken en hervormden enerzijds en gereformeerden anderzijds. Bij de laatsten is de secularisatie minder ver voortgeschreden.

De volgende bijdrage, van de hand van G. Dekker, H.C. Stoffels en S.J. Vellenga, is een verslag van een onderzoek naar de Evangelische Beweging in Nederland. Deze beweging is niet over de hele lijn conservatief. De leden hebben een relatief hoge opleiding en een hoge beroepsstatus. Ze verzetten zich tegen modernisering en liberalisering in de kerken, maar zijn niet fundamentalistisch. Er is ook aandacht voor sociale problemen, en binnen de beweging vindt de nodige vernieuwing plaats. Daarom kan de Evangelische Beweging van betekenis zijn voor het godsdienstig en kerkelijk leven, alsmede voor de Nederlandse samenleving.

L. Laeyendecker schrijft over de lotgevallen van Septuagint, een tegenbeweging uit de jaren zestig-zeventig van priesters die streefden naar de afschaffing van het celibaat, opkwamen voor een betere rechtspositie en kritiek uitoefenden op de gezagsverhoudingen binnen de kerk en de wijze waarop de kerk zich in de wereld presenteerde. De beweging heeft bijgedragen aan de meningsvorming over godsdienst en kerk en aan concrete kerkvernieuwing. Met name heeft zij mede de aanzet gegeven tot het ontstaan van de zogenaamde kritische gemeenten.

In een volgende bijdrage schrijven C. Strijards en O. Schreuder over de New Age Beweging op grond van 16 diepte-interviews, die met aanhangers van deze beweging werden gehouden. Het blijkt dat New Age vooral mensen aantrekt met een sterke religieuze belangstelling, die zich niet meer thuisvoelen in de gevestigde instituties.

Het daarop volgende hoofdstuk, geschreven door E. Hijmans en H. Hilhorst, is het resultaat van kwalitatief onderzoek naar de zogenaamde Luckmann-these. De onderzoekers concluderen dat minder coherente, immanente zingevingssystemen de traditionele, transcendent-godsdienstige 'world-views' lijken te verdringen. Daarbij domineren de gefragmentariseerde zingevingssystemen de integratieve. De resultaten van het onderzoek wijzen in de richting van het instrumentele gebruik door individuen van partiele zingevingssystemen.

Het laatste hoofdstuk, van de hand van M.B. ter Borg, gaat over publieke religie in Nederland. Dit begrip wordt gedefinieerd als 'een min of meer samenhangend geheel van grondwaarden, gericht op de natie, met een religieus karakter'. In Nederland is sprake van een dergelijke publieke religie. Deze bepaalt wat er in het publieke debat mag worden gezegd en wat niet. Dit beïnvloedt indirect de besluitvorming. Publieke religie heeft dus politieke invloed.

Religie in de Nederlandse samenleving. De vergeten factor is een interessant boek, omdat door de verscheidenheid aan onderzoeken waarvan verslag wordt gedaan, veel aspecten van de religie belicht worden. Het zegt ook iets van het godsdienstsociologisch onderzoek in Nederland. Daarin tekenen zich eveneens twee culturen af: een meer kritische en kerkbetrokken richting,

naar voren komend in de hoofdstukken over Septuagint en over de Evangelische Beweging, tegenover een meer neutrale opstelling in de andere bijdragen. De belangen van kerk, godsdienst en samenleving zijn daar een vergeten factor.

G. van Tillo

C. Wouters. Van minnen en sterven. Informalisering van omgangsvormen rond seks en dood. Amsterdam, Bert Bakker, 1990, 306 p.

De samenleving is in voortdurende verandering en zo ook de wijze waarop mensen met elkaar omgaan. Onze omgang met anderen en onszelf wordt in de twintigste eeuw in hoge mate bepaald door informalisering: 'Een omhuizing van het Westeuropese civilisatieproces in de zin van een uitbreiding van de toegestane gedragsalternatieven, maar tegelijk ook een voortgang in de richting van het krachtiger, stabielere, gelijkmatiger en meer omvattender worden van het dominante patroon van zelfbeheersing en emotieregulering' (p. 54). Dit informaliseringsproces treedt met name op in het recentere Europese civilisatieproces zoals dat door de grondlegger van de zogenaamde figuratiesociologie, Norbert Elias (1897-1990), uitvoerig is beschreven.

Wouters is Elias-kenner en afkomstig uit de Amsterdamse School der figuratiesociologen (Elias, Goudsblom, De Swaan). Het civilisatieproces kan worden opgevat als een complex proces van veranderende machtsfiguraties en emotiehuishouding: omgangsvormen versoepelen, gedragalternatieven breiden zich uit, maar tegelijkertijd worden de patronen van zelfbeheersing en emotieregulering effectiever werkzaam. Wouters wil in zijn proefschrift *Van minnen en sterven* nagaan of en hoe Elias' civilisatietheorie ook opgaat voor de snelle maatschappelijke veranderingen van de laatste decennia. Hij doet dat met behulp van zijn informaliseringsthese, waarmee hij recente veranderingen in de samenleving beschrijft en interpreteert. In de geschiedenis wisselen tendensen van formalisering en informalisering elkaar af, of anders gezegd: periodes van assimilatie en berusting wisselen zich af met periodes van emancipatie en verzet. In onze

eeuw is de informaliseringstendens dominant geworden. Wouters laat dit uitvoerig zien, waarbij hij zich vooral richt op twee sociale deelgebieden: seks en dood, ontwikkelingen in de verhouding tussen de seksen en in die tussen sterrenden en voortlevenden. 'Voor wat betreft deze ontwikkelingen luidt de formaliseringsthese dat de gevaren rond seks (zoals seksueel geweld en seksuele intimidaties, geslachtsziekten, ongewenste zwangerschap) en dood (met name door geweld) in het lange-termijnproces van formalisering steeds verder door meer uitgebreide en strakkere reguleringen zijn ingedamd, terwijl in datzelfde proces ook de emoties en impulsen die fysiek en seksueel geweld zouden kunnen uitlokken met behulp van die reguleringen steeds sterker zijn bedwongen, en ook verborgen' (p. 15). 'De op seks en dood toegespitste informaliseringsthese luidt dat in het lange-termijnproces van informalisering het vermijden van die gevaren steeds minder door middel van directe dwang van anderen via wetten en strakke omgangsvormen heeft plaatsgevonden en steeds sterker door middel van een stijgend niveau van wederzijds verwachte zelfbeheersing, op grond waarvan een versoepeling en nuancering van de 'goede manieren' inzake seks en dood is opgetreden.' (p. 16).

Wouters' dissertatie vormt een chronologische bundeling van zijn (soms met anderen) eerder gepubliceerde werk van de laatste vijftien jaar. De artikelen zijn voor deze gelegenheid gedeeltelijk bewerkt en vormen aldus een aardig tijdsbeeld van recente wijzigingen in omgangsvormen, die weer aanwijzingen bevatten voor de regulering van zowel macht als emoties, en voor zowel sociale als psychische processen. Wouters gebruikt daarbij uiteenlopend bronnenmateriaal: commerciële bronnen zoals etiquetteboeken, officiële bronnen zoals ministeriële nota's en onderzoeksrapporten, 'paleisdocumenten' en medische handboeken, alsmede data uit interviews en participerende observatie. De opstellen variëren inhoudelijk en gaan over theoretische discussies over de civilisatietheorie met Elias en De Swaan (Wouters schijnt zelfs Elias te hebben aangezet tot enkele revisies in zijn civilisatietheorie); over informalisering en formalisering als fasen in het civilisatieproces en de historische

afwisseling van beide processen; over gewijzigde omgangsvormen tussen de seksen; over de overheid en de seksuele moraal; over de sociologie van de emotieregulering; over rouwen en de omgang met doden op de snijzaal; over de regulering van macht en emoties aan het levenseinde en over het functioneren van het vorstenhuis.

De studie wordt afgesloten met de vraag of wat geldt voor de Westeuropese samenleving eveneens geldt in een mondiaal perspectief: in hoeverre bestaat de kans dat processen van democratisering en informalisering zich ook mondiaal zullen doorzetten? 'Zal de trend van "afnemende contrasten en toenemende variaties" die zich in het westen tussen klassen heeft voorgedaan zich ook mondiaal tussen staten voordoen?' (p. 25). Verdergaande globalisering en een betere beheersing ervan komen de auteur voor als een realistisch ideaal (p. 280). De informaliseringstendensen zullen zich ook op wereldschaal steeds duidelijker aftekenen.

Alles staat op een rij in dit zeer leesbare boek. Evenwel, de lezer moet buiten de korte inleiding om de theoretische importantie van de informaliseringsthese als het ware steeds uit de afzonderlijke hoofdstukken (opstellen) opdiepen. Een afsluitende paragraaf met daarin een bespreking van de theoretische en methodologische verdiensten en moeilijkheden zou zeker op zijn plaats zijn geweest, alhoewel de afzonderlijke hoofdstukken alsmede het uitvoerige notenapparaat veel relevante informatie terzake bevatten. Wouters' historisch-vergelijkende procesbenadering met een sterke belangstelling voor de samenhang tussen sociale en psychische processen, voortgekomen uit de figuratie- of processociologie (p. 12), blijft nu teveel aan de diverse hoofdstukken gebonden. Dat betekent geenszins, dat *Van minnen en sterven* geen interesse aan te bijdrage zou leveren aan de figuratiesociologische theorie met betrekking tot recente culturele veranderingen in Nederland. Want dat doet dit prachtig uitgegeven boek wel degelijk.

Henri W.A. Hilhorst